

MAGYAR

PROTESTANS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI

FIGYELMEZŐ.

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

IV.^{dik} füzet.

1874.

Aprilis.

I.

Strausz Dávid Frigyes emlékezete s egyuttal néhány szó tájékozásul.

A folyó évi február 8-dikán egy nagy nevezetességü élet fáklyája aluvék ki Ludwigsburgban, a württembergi királyság egyik városában, nem messze Stuttgárdttól e királyság fővárosától.

A tisztelt olvasó már tudni fogja, hogy a „Jézus életé”-nek híres írójáról, Strausztól van szó, akinek legalább neve, néhány évtized óta, sok ezerek előtt ösmeretes a művelt világban, innen és tul a tengerek partjain, s akinek haláláról és viselt dolgairól, a legközelebbi időkben a mi hazánk napi és heti lapjai is elég bőséggel emlékezének.

Unalmas ismételésekbe esni, vagy hosszadalmas fontoskodó elmélkedések széles mezején csapongani ez uttal sincs szándékomban. Céloom csak az, hogy ama nagyhirü férfinak már letünt életpályája, legalább főbb vonásokban e folyóirat

tisztelt olvasói előtt is felmutatva legyen és azután, mintegy tájékozással és tanulságul, vessünk néhány rövid pillantást a Strauszéval rokon irányzatokra.

Strausz Dávid Frigyes 1808. január 27-dikén született Ludwigsburgban, tehát ugyanott, ahol élte 66-dik évének betöltése után néhány nappal elhunyt. Szüleitől vallásos neveltetést nyert. Bizonyynyal érdekes és tanulságos azonban, amit egy helyen, atyjának és anyjának egymástól különböző vallásos irányzataról maga Strausz mond. Atyja nevezetesen, határozottan ragaszkodott a vallás titkaihoz és hitágazataihoz, különösen a Krisztus istenségéhez és bünt eltörlő váltságshalálához s gyönyörködött a vallásos merengésekben; de már édes anyja, szilárdul hitt ugyan az isteni bölcs gondviselésben, amely ha szorgalmasan munkálkodunk elvégre mindent jóra hoz ki; de a Krisztusról úgy vélekedett, hogy az csak egy Istentől küldött bölcs tanító és erényes ember, akinek vértanui halála semmit sem használ nekünk, ha tanai szerént nem élünk s példáját nem követjük. Mindez kétségenkívül befolyással volt a fiu későbbi irányzatára, aki különben az elemi és alsóbb latin iskolákat szülővárosában bevégezvén, philologiai tanulmányainak folytatása végett az 1821-dik év őszen, a blaubeureni szemináriumba, innen pedig négy év mulva a tübingeni theologiai intézetbe lépett. Itteni tanulmányainak bevégezése után, 1830-ban egy falusi lelkész mellett káplánkodott, a következő évben pedig helyettes tanár volt a maubronni szemináriumban. Ifjui éveiben egyideig egész rajongással csüggöt a természetfilozofiai, theosophiai, myszteriosaphiai, magnetikai, szellemidézési s más eféle ábrándokon; ugy látszik ez volt reá atyja jellemének befolyása; de az elme, amely kiváló mértékben a velőkig ható éles boncolásra volt alkotva, kevés idő mulva tulszárnyalt a sötét ábrándok ködein, s különösen a nagy tekintélyü berlini hittanár Schleiermacher, majd az európai hirü bölcész Hegel műveinek tanulmányozása folytán, egy új világ és új pálya nyílt meg előtte. E két nagy em-

ber személyes hallgathatása végett, az 1831-dik év novemberében Berlinbe utazott az ifju Strausz; Hegelt azonban, az említett hó 14-dikén a kholera elragadván, berlini idejét, kiváló mértékben a Schleiermacher hallgatására fordítá. Berlinben csak néhány hónapot töltött Strausz, mert a következő 1832-ik év májusában már segédtanár — repetens — volt a tübingeni protestans theologiai szeminariumban, egyszersmind pedig közkedvességben részesült bölcsészeti előadásokat is tartott az ottani egyetemen, Hegel alapelvei szerént.

Irodalmi téren, 1835 előtt igenkevéssé, csak némely folyóirati dolgozatokból volt ösmerve a Strausz neve; az említett évben azonban, amidőn „Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet“ című művének első kötete megjelent, néhány hét alatt európai hírü emberré lett a még csak 27 éves ifju segédtanár. E két vastag kötetből álló mű, amely 1840-ig négy kiadást ért s francia és angol nyelvekre is lefordítottatott, voltaképen nem a Jézus életét tartalmazza, hanem azt igyekszik kimutatni, hogy legnagyobb része annak, amit az evangyeliomok Jézus születéséről, életéről, haláláról, feltámadásáról s mennybemeneteléről mondanak, vóltaképen soha meg nem történt, tehát nem történeti igazság, hanem csak mythus, azaz oly hitrege vagy népmonda, amelyet az őskeresztény nép, az ó-szövetségi szentiratok Messiásról szóló pontjaira támaszkodva, az első s második században, minden gonosz csalási szándék nélkül, jámbor hitrajongásban, mintegy öntudatlanul költött volt. ¹⁾

¹⁾ Ezen hirhedt mű keletkezéséhez s általában Strausz irodalmi pályájához érdekes és eddig ösmeretlen kis adalékot közöl a Bázelen megjelenő derék egyházi lapnak a Kirchenfreundnak folyó évi 4-dik száma. — A mult évben elhunyt berlini general szuperintendens Hoffmann, a segédtanárságban tisztjárja s jó barátja volt Strausznak. Egykor nagyon lehangoltatva találván ezt szobájában, kérdé: mi történt? „Im olvasd,“ s egy levelet lökött oda neki Strausz. E levelet Marheineke irta s mellette Strausznak egy bírálati dolgozatát némi csipős megjegyzésekkel küldé vissza, amely dolgozatot Strausz a Hegelféle Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik számára küldött, amelyben pedig, eddigelé nagy kitüntetéssel fogadtattak dolgozatai. „Mit mondasz hozzá? kérdé Strausz, a levelet visszaadó Hoffmantól. „Ez bizony sem-

Ezen eszme egyáltalában nem eredeti eszméje Strausz-
nak, már az ő fellépése előtt ösmeretes volt az; az ő érdeme,
haugyan annak lehet nevezni, abban áll, hogy az említett esz-
mét az evangyéliomok összes tartalmán szigoru következetes-
séggel keresztülvitte s átható éles logikájával tiszta, világos,
művészi előadást párosított. Vajha e szép előadás értékét ne
csökkentette volna önmaga, a vallás elleni azon metsző guny-
nyal és bosszantó frivól megjegyzésekkel, amelyekkel mind
ezen első, mind a többi művében, igengyakran találkozunk! ¹⁾

Strausz azonban ekkor még, határozottan kijelentette,
hogy ő, a keresztyén nép hitét támadólag érinteni teljesség-
gel nem akarja, hanem tisztán a tudomány érdekében, minden
elfogult előfeltét és célzatosság nélkül, csupán a tudósok nem-
pedig a nép számára irt; azt is kiemelte, hogy ha az evangyéli-
omok szerénti történeti Krisztusnak vége lesz is, sértetlenül
fenállhat az ideális Krisztusnak költői — spekulatív igazsága;
vagyis, ha az evangyéliomok tartalma, a história ítélő széke
előtt meg nem állhat is, annál igazoltabban és szilárdabban
áll az, a vallásos költői és bölcsészi felfogás magasabb tá-
jékain.

Mindezek mellett is, leirhatatlan felháborodást szült a
Strausz műve; az egyszerű vidéki lapok szintugy mint a leg-
tekintélyesebb tudományos folyóiratok keményen visszantasi-

mirevalóság! felelt ez. „Azt mondom én is, — válaszolt Strausz, és most
már azt akarom, hogy egy egész könyvben olvassák azt, amit egy folyó-
irati dolgozatban nem akartak tünni; eljött az idő, hogy végét szakasz-
szuk a haszontalan bujósdi játszásnak.“ — Hoffmann egyszersmind
könyvtárnok is lévén, ő szolgáltatta a könyveket a Strausz műve írásá-
hoz, s ösmerve annak tervét s alapeszméjét, előre megmondotta, hogy
ellene irni fog s ígérétét be is váltá. — Strausz nagyon jól tudta azt,
hogy ha művével fel nem lép, hanem hallgatni fog; nem sokára fényesen
fog meghivatni a berlini egyetembe; és hogy művét, ezt tudva is meg-
irta, az csak önzéstelenségét s jellemének szilárdságát mutatja.

¹⁾ Különben, hogy Strausz az effélére* s általában a pajkosságra
valóban természeti hajlammal birt, mutatja ifju korából a következő adat
is: Tanárainak egyike Steudel, nyári időben ki szokta nyitattni azon terem
ablakát, amelyben tanári előadását tartotta. Strausz kívül oda huzódott
az ablak alá, s a deákok nagy multságára, mint valami viszhang, a leg-
tökéletesebben utánozta tanárainak s előljárójának beszédét, és pedig oly
emelt hangon, hogy azt maga Steudel is jól hallhatta. — Idézett helyen.

tották nézeteit, a protestáns theologusok pedig minden táborból egész apostoli buzgalommal felkeltek ellene, s racionalisták szintúgy mint szupranaturalisták s általában a különböző theologiai iskolák emberei (pl. Ullmann, Müller, Paulus, Osiander, Brettschneider, Schweitzer, Tholuck, Harlesz, Sack, Lange, Ammon, Neander és még több mások) a tudomány fegyvereivel keményen megtámadták őt. A württembergi királyság tanügyi tanácsa pedig, mindjárt a hirhedt mű első kötetének megjelenése után, hivatalosan megkérdezte Strauszt, hogy vajjon a könyvében nyilvánított nézeteket, megférhetőeknek tartja-e tanári hivatalával, melynek rendeltetése, lelkészek képzése az egyház számára? Strausz kitérőleg felelt s feleletét a hatóság, kielégítőnek egyáltalában nem találván, a theologiai tanárságtól tüstént felmenté őt, s áttette a ludwigsburgi lyceumba. Itteni hivatalát azonban, már 1836. őszén önként letette Strausz s ettől kezdve egyideig, mint író privatizált Stuttgartban.

Helvétziában, hol a szabadság zabolátlan kicsapongásai, mind polgári mind egyházi téren, a legujabb időkig oly sok végleteket s vészterhes zavarokat szoktak létrehozni, 1839 elején Zürichben, Hirzel polgármester vezérlete alatt a radikal liberálok jutván uralomra, — *procax libertas civitatem miscuit*, — semmi dicsőbbet nem gondolhattak és nem tehetek mint azt, hogy a zürichi egyetem protestáns theologiai fakultásába, a hittan és egyháztörténelem tanszékére a nagyhirű Strauszt hívták meg. E meghívást Strausz el is fogadta 1839. februárban. E miatt, mind a Zürich városi mind a kántonbeli református gyülekezetek sőt maga az egyetemi theologiai fakultás és az egyházi főtanács is igen komoly ellenző előterjesztéseket tettek, a vidéki nép pedig a vallást nyilvános veszélyben látván, el kezdett erősen forrongani, s miután Strausz épen e forrongások alatt is, némely zürichi férfiakhoz intézett nyílt levelében, valláscsufoló nyilatkozatokat tett s emiatt a lázongás még nagyobb mérvet öltött: maga radikal kormány jónak látta Strauszt, mint ezidő szerént a tanárságra „untauglich“-ot, 1000 frank évi díjjal nyugalmazni, még mielőtt fun-

gálni kezdett volna. (Strausz e nyugdíjzt szülővárosa egyik jótékony intézetének ajándékozta.) A zürichi nép azonban, mindezekkel meg nem elégedvén a jövőre nézve garantiákat követelt; s a dolog oda ment ki, hogy a következő szeptember elején a már szervezett vidéki nép mindenfelől betódult Zürich városába; formaszereinti forradalom tört ki; a radikal kormány mely a szomszéd kántonokból fegyveres erőt hívott be a nép ellen, megbuktattatott, tagjai a vész idején a nép elől elrejtettek, majd a rejtekből többen női ruhákba öltözve elmenekültek, s a győzelemre jutott konzervatív pártnak engedték a csatatért.

A zürichi tragikómikus események után, nem gondolt többé Strausz tanári hivatalra, hanem privatizált folyvást; 1840-ben pedig megházasodott, nőül vevén Schebest Ágnes dalszínésznőt. E házasság azonban szerencsétlen volt, mert a felek között csakhamar kitört viszály miatt nem sokára fel kellett azt bontani.

Egy időben a Jézus életéről írott mű negyedik s utolsó kiadásával, 1840-ben jelent meg Strausz másik nagy művének első kötete: *Die christliche Glaubenslehre in ihrer geschichtlichen Entwicklung und im Kampfe mit der modernen Wissenschaft.* A második kötet következő évben látott világot. — Ezen műben azt igyekszik kimutatni Strausz, hogy a keresztyén dogmák, sőt általában a dogmák egész tartalma és alapja, tehát a keresztyén hit leglényegesebb igazságai is, az újabb kor tudományos műveltsége előtt többé meg nem állhatnak. Strausz szerént elvetendő már nemcsak a Megváltó Krisztus, hanem az öntudattal bíró élő Isten, a halhatatlanság sőt általában mindaz, a mi az emelkedettebb vallások alapját alkotja. Strausz e műve, mely mindent rombol, de semmit sem épít, noha a tiszta, világos, szabatos előadás, ebben is különösen feltűnő, s mint kompendium, főleg a történelmi pontokban ma is sikerrel használható, — jóformán hatás nélkül maradt s távolról sem ébresztett oly figyelmet mint első nagy műve.

Ezután néhány évre visszavonult Strausz nemcsak a theologiai, hanem általában az irodalmi térről is, s csak 1847-ben

jelent meg tőle: Der Romantiker auf dem Throne der Caesaren, oder Julian der Abtrünnige. E mű szatirikus párvonal a hajdani és újabb romántika s a pogányságnak Julianus apostata s a protestans orthodoxiának IV. Frigyes Vilmos porosz király alatti helyreállítása között. Ezenkívül még Schubart némely ösmeretlen leveleinek közlésével s biographiai és aesthetikai dolgozatokkal foglalkozott Strausz 1848-ig, amidőn a februári és mártziusi napok, őt is politikai vezércikknek írására inditák és pedig nem sikertelenül, mert bár a német birodalmi alkotmányozó gyűlésbe képviselőül el nem választatható, megvigasztalták őt szülővárosának polgárai, amenyiben a württembergi országgyűlésre, képviselőjökül csaknem egyhangulag elválaszták. Ennek is kellemetlen vége lett azonban, mert Strausz, merőben ellenkezőleg az ő választóinak pártállásával s botránnyosan szembeszállva az összes német liberalis közvéleménnyel, egyenesen a konzervatív párthoz csatlakozott s ennél fogva vissza is hivattatott. Így tehát, azon férfiú, a ki a vallás s épen a protestáns vallás és egyház mezején is semmi pozitívumot nem türt, semmit konserválni nem, hanem mindent lerombolni akart, politikai tekintetben már 1848-ban konzervatív volt, és pedig oly mérvben, hogy azt különösen az 1848-dik évi fogalmak szerint, a legsötétebb reakcióval határosnak bátran nevezhetni. ¹⁾

¹⁾ Vegyük csak figyelembe például a következő esetet. — A németországi szabadelvűek előtt általános köztisztületben állott nemes jellemű Blum Robert, 1848-ban a német birodalmi parlament tagja volt; — az októberi napokban a bécsi forradalom alatt, mint liberalis pártjának követe jelent meg Bécsben és itt, fegyveres kézzel részt vett a forradalomban. Midőn azonban az osztrák császári seregek Bécset visszafoglalták, Blum haditörvényszékileg halálra ítéltetett s november 9-dikén agyonlötvetett a Brigittenauban. Ezen esemény Németországnak nemcsak szabadelvű köreibben, de országgyűlésein is nagy felindulást és mély elkeseredést szült, mert Blumban nemcsak a becsületes lelkű népbarátot és hű hazafit, hanem a parlamenti tagot is tekintették. Midőn tehát a württembergi kamarában a Blum megöletése feletti mély felindulás mutatkozott: Strausz felállott s egész jéghidegséggel kijelentette, hogy különbséget kell tenni a parlamenti tag és a barrikádi harcos Blum között. Az osztrákoknak ez utóbbival volt dolguk s egészen jogosan bántak el vele. Ekkor oly vihar támadt Strausz ellen, hogy neki a teremben s álta-

Most már a Strausz lankadatlan irodalmi munkásságának számos gyümölcsei közül, saját céломhoz képest, csak a valásra közelebbről vonatkozókat említem még fel röviden:

Das Leben Jesu für das deutsche Volk. 1864. E munka írására s világra bocsátására a Renan regényes művének megjelenése indítá Strauszt. Most tehát már ő is a néphez fordult s azt is megakartá volna fosztani Megváltójától. E műben már nem titkolja többé, hogy reá nézve lehetetlen dolog előlegesen megállapított célzatosság nélkül írni a Jézusról; ő előtte a priori bizonyos, hogy a keresztyénség Krisztusa elvetendő. E művet a keresztyénség pozitív alapjaihoz ragaszkodó hívő theologusok figyelemre is alig méltatták; az ugynevezett szabadelvűek pedig több oldalról megtámadták és kicsinylették. Az új magyar protestánsok között azonban, ennek is akadtak magasztalói.

Strausz az iránta mutatkozott ignorálás és kicsinylés feletti haragját következő két műben önté ki:

Der Christus des Glaubens und der Jesus der Geschichte. 1865. Ebben Schleiermachernek a Jézus életéről írott, de világra csak most, jóval későn a szerző halála után bocsátott művét bírálja s azt igyekszik kimutatni, hogy a hit Krisztusát s a történelem Jézusát egyeztetni, mint Schleiermacher akarta, merő képtelenség, mert azok egymással határozottan ellenkeznek. Schenkel heidelbergi tanár is irván egy művet Jézus életéről: Das Characterbild Jesu, 1863; ez ellen és Schenkelnek s pártjának egész irányzata mintszintén Henxtenberg ellen is, eme gunyirattal fordult Strausz: Die Halben und die Ganzen. 1865.

Ebben egyébiránt Henxtenberget s a többi legszélsőbb orthodoxokat mint egész embereket magasztalja, Schenkel és társai mint kétfelé sántikáló félemberek felett; a német pro-

lában az országgyűlési képviselői pályán nem lehetett többé maradása. Erre mondá gunyosan egy francia lap: „ezek a németek mégis nagyon különös emberek; midőn Strausz a Krisztus istenségét porba hurcolta, akkor örvendezve éljenztek neki; most, hogy a Blum Róbert istenségét megtámadta, majdnem halálra kövezték.”

testans egyletet pedig s annak különösen azon törekvését, hogy a vallást a mai kor műveltségével ki akarja békiteni, határtalan guny és neveltség tárgyává tenni törekszik.

Legutolsó s mintegy befejező műve Strausznak az 1872. megjelent: *Der alte und der neue Glaube. Ein Bekenntniss.* Ehez járult a következő évben tóldalékul: *Ein Nachwort als Vorwort zu den neuen Auflagen meiner Schrift: Der alte und der neue Glaube.* Az előbbi műnek egy külföldi közlemény már 6-dik kiadását is említi a múlt évről; de ez körülbelől tévedés; mert tudtom szerént legalább, a 4-dik kiadás volt az utolsó.

Ezen műben már, amely e folyóiratban is ösmertette volt röviden annak idejében, maga részéről elveti Strausz a keresztényen vallást és egyházat a legutolsó pontig. Élő, személyes, öntudattal s akarattal bíró Istent, akinek gondviselésébe bizni s akihez józan észszel imádkozni is lehetne stb. ő már teljességgel nem ösmér. Metsző gunynyal mondja, hogy a mai természettudományok felmondták már a szállást az Istennek mind a földön mind az égen. Ezen természettudományokhoz azonban, maga Strausz, mint művei mutatják, nagyon keveset ért s úgy látszik nem is sejtette vagy legalább kellően nem vette figyelembe azt, hogy a kor igen kitünő természettudósai, mint pl. a nemrég elhunyt Liebig és Agasiz szerént, a természetet anyira amennyire is felfogni és megérteni, csak egyedül a teremtő, kormányzó és gondviselő, élő személyes istenrőlí hit mellett lehet. — Természetes, hogy Strausznak, e műve szerént, nemcsak valami természetfeletti tulajdonokkal bíró s bűn nélküli Krisztus, de a puszta ember Jézus sem kell; ezt sem tartja valami derék embernek. Önként következik, hogy ő a fest feltámadását, a lélek halhatatlanságát, a sirokon tuli megítéltetést is merőben elveti. Egyházi életre, templomra és isteni tiszteletre neki legkisebb szüksége sincs; szerénte a művészetből és a remek művek olvasásából lehet és kell venni épülést. stb. stb.

Mint igen jellemző dolgot itt is megjegyezhetjük, hogy Strausz e legutolsó művében is egész mysztikus rajongásig

menő elragadtatással magasztalja az örökösödési monárkhiát a köztársaság felett. Ámde azt is határozottan kimondja, hogy az ő magasztalásainak s ohajtásainak tárgya, oly örökösödési monárkhia, amelyben a többek közt a halálos büntetés, és a nemesség, mégpedig nagy és szét nem forgácsolható földbirtokkal, mint nélkülözhetetlen tag áll fen.

Ezt mondja pl. Strausz a többek közt: „A monárkhiában van valami rejtelmes, sőt valami olyan, a mi látszólag képtelen, absurdum; és mindemellett is, épen ebben van a monárkhia előnyének titka. Minden mysztérium abszurdumként tünik fel, — absurdumnak, képtelenségnek látszik, — és mégis semmi mélyebb dolog nincs, sem élet, sem művészet, sem állam, mysztérium nélkül.“ „Jedes Mysterium erscheint absurd, und doch ist nichts Tieferes, weder Leben, noch Kunst noch Staat ohne Mysterium.“ Der alte und der neue Glaube. 4-te Aufl. Bonn. 1873. 271. lap.

Legkisebb kifogásunk sincs e helyen Strausznak az örökösödési monárkhia, a halálos büntetés és a nagy földbirtoku születési arisztokrázia iránti szerelme ellen: csak azt jegyezzük meg röviden, mint már tárgyunkhoz tartozót, hogy az olyan nézet vagy elv, amely szerént a mysztérium, mégpedig a képtelennek, abszurdumnak látszó mysztérium is, az élet, művészet és állam mélyebb mivoltánál nemesak helyén van, de nélkülözhetetlen; de a keresztyén vallásban már semmi legkisebb helyet nem foglalhat sőt egyáltalában eltűrhetetlen; — az ilyen nézet vagy elv, mondom, önmaga a legnagyobb abszurdum.

Strausz sokkal egyenesebb és határozottabb jellemű ember volt, mintsemhogy magát, említett nézetei mellett keresztyénnek tartotta volna. Már korábban a legvilágosabban kifejezte, hogy ő nem keresztyén többé, s egyáltalában nem tagja egyetlenegy vallásfelekezetnek sem. Mindemellett sem izgatott ő úgy a keresztyénség ellen, mint ahogy pl. a mi új protestánsaink a konfessziók és pozitívumok ellen izgatnak. Strausz, különösen legutolsó művében ismételve kiemeli, hogy ő csak a maga s elvtársai nevében beszél; elősmeri hogy a keresztyén

vallás és egyház sok ezerekre nézve életszükség s ő az ilyeneket háborgatni legtávolabbról sem akarja.

Különben, ismételve megjegyezhetem, hogy Strausz álláspontjának s nézeteinek tüzetes ösmertetése és cáfolgatása jelenleg nem tartozik feladatomhoz. Fel is kell egyébiránt tennem, hogy különösen az újabb időkben, kielégítő ösméreteket nyernek e tekintetben, az illető hittanároktól theologus ifjaink. Mellékesen azonban, szabad legyen ajánlanom, a Jézus életére vonatkozó újabbkori nézetek méltatása végett is, Christlieb derék bonni hittanárnak általunk már ösmertetett művét: *Moderne Zweifel am christlichen Glauben*. 2-te Auflage. Bonn. 1870. E művet általában is, a legbuzgóbban ajánlom különösen a lelkészársak becses figyelmébe.

Strausz első nagy művének, már annak idejében, volt némi hatása a magyar irodalomra is. E tekintetben, legyen elég most, csak mintegy mellékesen, a következőket említeni fel.

A méltán tisztelt nevü Guzmics Izidor bakonybéli apát, az általa szerkesztett Egyházi tár 1838-dik évi XII-ik füzetében tüzetesen ösmerteti s hatalmasan cáfolja Strausznak a Jézus életéről írott művét. Guzmics dolgozatát a Schedel, Vörösmarty és Bajza által szerkesztett Figyelmezőnek 1839. jun. 4. 22-ik számában ösmertetvén egy névtelen, Strausz „merényei“-t néhány szóban az összes protestáns egyháznak róvja fel. Ezt, a már ifju korában nagy tudományu Lugossy József, azon évi Figyelmező szept. 10. 36. számában egy rövid cikkben erélyesen és nemesen visszautasította. Erre azonban, a névtelen ösmertető nem maradt némán, hanem a F. 41-dik számában egy illedelmes hangon s Lugossy iránt még hizelgőleg is írott cikkben folyvást állítja, hogy a Strausz műve, természetes és szükségesképeni következménye a reformáció és protestantizmus azon fölvének, melyszerént „a szentírásnak nemcsak egyes helyei, hanem annak egész szelleme is kinek-kinek önbíráskodása alá bocsáttatik; eszerént pedig, az írásban minden

históriai és positivum meghiusittatik.“ — Erre először, az 51. számban a derék Fésös András, akkor még szathmári ref. lelkész válaszolt, igenszépen és alaposan kimutatván, hogy az említett elv, épen nem elve a protestantizmusnak; mert ennek elve, a szentíratra vonatkozólag nemlegesen, negative kifejezve ez: „személyes auktoritásnak a szentírás értésében nem hódolni; mely elv más szókkal ide megyen ki: nem kompromittálni a szentírás megértésére nézve egy valakiben, legyen az bár akármely nevű s rangu ember. Igenleges, pozitív elve pedig a protestantizmusnak a szentírásra nézve ez: a szentírás helyes értelmét magából a szentírásból keresni ki, az illető felvilágosító tudományok eszközlésével, minéműek: a keleti nyelvek alapos tudománya, régi történet stb. stb. s mindezen tudományos készültekkel, a szentírás isteni tekintélye, minden emberiek feletti méltósága iránti szent tisztelettel megtelt kegyes érzetek közt közelíteni a magyarázandó szent könyvhöz.“ stb. Majd idézi a második helvéthitvallás ösmeretes tételét, II. 1, 3: *Scripturas sacras non esse interpretationis privatae. Proinde non probamus interpretationes quaslibet.*“ etc. Nyomatékosan kifejezi, hogy a szentírás tartalmának egyéni felfogása tökélyesbülhet, de maga a tartalom végleges tökélyvel bir s vivhatatlan erőben áll. — Majd jött a következő számban maga Lugossy is s hatalmas logikával és elleneállhatatlan szellemi erővel kimutatja az említett vád alaptalan voltát s kifejti a protestantizmus kérdésben forgó elveit. „A protestantizmus főelve ez: „A szentíráson mint isteni tekintélyen alapuló keresztyén vallás értelmét, önállásu meggyőződésre törekvőleg keresni s megtalálni mindenki jogositva van. A szentírás, lényeges tartalmára nézve, bármit mondanak a kijelentés s az ihletség ostromlói isteni, általános és örökbecsű s egyedül képes az egykoron világvallássá emelkedendő hitnek biztos alapul szolgálni. Ilyenné jellemzik a szentírást tisztán vallásos iránya, minden korszak s éghajlat kívánatira s a lélek legmagasb erkölcsi szükségeire nézve tökéletes kielégítősege, mik azt, az emberi elme minden szüleményeitől elhatározólag megkülönböztetik. Hogy a protes-

tánsok eredetileg ily isteni tekintélyként tisztelik a szentírást, bizonyítják hitvallásaik és szymbolikus könyveik; hogypedig e hitöktől, mely nélkül egyházuk sem nem alapulhata, sem fen nem állhatna, maiglan sem távoznak el, tenmagad meggyőződhetel, bemenvén első szélső egyházukba, kihallgatván ifjabb s idősb hitszónokaikat, megolvasván hittudásaik bármelyik munkáját.“ „Mindaddig míg a szentírás kezünkben lesz s annak isteni tartalmában i hitünk rendületlen áll, Strausz mesterségesen szerkesztett jézusi lényét, kit állítólag a keresztyénség alkota, amaz egyszerű evangyéliomi Jézus helyett, ki a keresztyénség alkotója, el nem fogadhatjuk“ Igenszépen és nyomosan fejtegeti a helyes írásmagyarázat elveit; nyilván tanítja, hogy a szentírásnak valamint magvazata isteni, ugy külhájja, külső alakja tisztán emberi, betünkénti ihletés nélkül; — az írásmagyarázatnak a tudomány előhaladtával tökélyesbűlnie kell; de azért magának semmiféle magyarázat nem tulajdoníthat többet, mint emberi tekintélyt; isteni tekintélye csak a szentírás tartalmának van. stb. stb. Őszintén sajnálom, hogy a jeles cikket egész terjedelmében nem közölhetem.

A Strausz miatt gyanusított és megtámadott protestantizmus védelmére nyilvánosan felszólaít derék férfiak, akik bizonynyal megérdemlik, hogy nevöket ma is tisztelettel említsük, azon időből kétségenkivül a magyar protestáns lelkipásztorok nagy többségének s legjelesebbjeinek érzelmét s nézeteit tolmácsolták.

Midön Tholuck, a méltán nagy tekintélyben álló hallei hittanár, a Herzogféle theologiai nagy encyclopaedia XV-dik kötetében Strausznak a Jézus életéről irott művét ösmerteté, azt jegyzette meg a többek között, hogy Strausz művének negatív része, anyira amenyire mindenesetre elősegítette a tagadást vagyis hitetlenséget Németországön is, de pozitív spekulatív része nyom nélkül enyészett ott el. Csupán csak külföldön van még ugymond, a Strausz nézeteinek valami elkésett utó nyara, így pl. az új vagy ifju francia protestánsok és an-

golo közt, és azon új helvét theológiában, amely nem sokkal ezelőtt a lelkész Lang „Zeitstimmen“-ében találta meg közlönyét.

Tholuck ezeket 1861. vagy 1862-ben írta, mert ha később, pl. a múlt évben írta volna, mindenesetre felemlítette volna azt is, hogy Strausz nézeteinek elkésett utónyara (magyar népnyelven *vénasszonyok nyara*), miként az első gyűlését 1865-ben tartott német protestáns-egylet szélső bal-oldalában: úgy, még ennél is később, az új magyar protestánsokban s az ő reform- vagy protestáns egyletükben hasonlóképen felderült.

Jól tudom, hogy miként a német protestantenvereink, úgy a helvét reformerek is, különösen az újabb időkben, egyenesen tiltakoztak az ellen, hogy ők Strausz tanítványai és hívei volnának. A mi új magyar protestánsaink már, aligha vigyázatlanabbak nem voltak e részben, mert ők nem tiltakoztak oly egyenesen és határozottan Strausz ellen, mint külföldi pártfelek, vagy mint hazánkban egykor Fésös és Lugossy.¹⁾

Nem feszegetem most e dolgot, hanem csak azt jegyzem meg én is, egyezőleg több külföldi protestáns theologokkal, miszerént, akárhogy titkolják s csürjék vagy csavarják a mi külföldi és hazai moderneink Strauszhoz való viszonyukat: irányzatuknak azéval való gyökeres rokonságát egyáltalában meg nem semmisíthetik; és ha bennök is oly bátorság és következetesség volna, milyen Strauszban volt, előbb-utóbb kétségen kívül oda kellene nekik jutniok, ahova Strausz jutott, t. i. a keresztyénséget teljesen elvető vallási nihilizmus sivatárára.

Semmi kétség nincsen abban, hogy a forrás, amelyből a Strausz egész irányzata eredetét veszi, az alapelv, amely minden művein következetesen keresztül vonul, nem más mint az, amelyet röviden így fejezhetünk ki: nem kell hinni semmi ter-

¹⁾ Kérem a tisztelt olvasót, hogy ha kedve és ideje van rá, nézesse meg s jegyezgesse ki, hogy a pesti protestáns lap s folyóiratok, különösen 1865-től kezdve, mily értelemben nyilatkoztak a Strausz műveiről és irányzatáról; és azután ítéljen maga.

mészetfelettit, mert ilyen nincs és nem is lehet; a csuda sőt annak még csak lehetősége is merő képtelenség; ennél fogva ki kell a vallásból kieszöbölni mindazt, ami eszünknek és a természetnek törvényeivel s a természettudományok alapigazságaival meg nem egyeztethető. stb.

Hát, a mi moderneink álláspontjának és irányzatának végalapja nem épen ez-e? Nem üztek-e gunyt, nemcsak ez vagy amaz bibliai csudából, de általában a csudák lehetőségének eszméjéből is; nem hasonlíták-e a természetfeletti isteni kijelentés tanát holmi gyermekmesékhez, nem tagadták-e a Krisztus testi feltámadását s nem igyekeztek-e neveltség tárgyává tenni a szentháromság tanát, („háromságos egy az Allah.“ stb. stb.) Nem hirdették-e nagyfennen, hogy a Kopernikféle rendszer következtében, a mennynek és pokolnak vége van; — mintha ezeknek tiszta bibliai fogalma, ama rendszer mellett meg nem állhatna?! stb. stb.

Bárminemű legyen azonban a mi moderneinknek épen Strauszhoz való viszonya: azt reményelem, hogy legalább önmaguk közt egész őszinteséggel bevallják, amit különben mi is tudunk, hogy t. i. a helvét reformegylettel s annak egyik fő-fő vezérével, a kitünő ékes szóllásu, hirhedt zürichi lelkészszel Lang-gal s ennek és Bitziusnak egyesült lapjával édes testvéri rokonságban állanak.

Hogy pedig a kitünő szónok s még nagyobb izgató, de annál kevésbbé evangélikus keresztyén lelkésznek Langnak és több elvtársainak álláspontja és irányzata mi légyen, azt már fentebb érinté egy szóval Tholuck; e folyóirat mult évi juliusi füzetében, a 328 stb. lapokon én is ösmertetem. Azolta került kezembe többekkel együtt Baggesien berni ref. lelkésznek egy művecskéje, amelyben a Lang irányzatát ő is ösmerteti. Ezen ösmertetés szerént Lang és az ő pártfelei

Nem hisznek egy öntudattal bíró, mindenható és mindentudó élő Istent; ők pantheisták;

Teljességgel nem hiszik a Krisztus istenségét; Jézust csak egy igenjó derék embernek tartják;

Tagadják a Krisztus halálból feltámadását, amely pedig

az apostolok hitének tényleges alapja vala; azt állítják, hogy az egész dolog nem egyéb, mint a tanítványok visiója, képzelmi látomása. — A Krisztusra vonatkozó pontnál idézi az öreg lelkész Hegelnek, akit pedig Langék részben mesteröknek vallanak, következő, nagy figyelemre méltó mondatát: „Ha a Krisztust úgy tekintjük mint Szókratest, akkor őt csak közönséges embernek tartjuk, mint a muhamedánok, s Isten küldöttének is csak anyiban, amenyiben minden nagy emberek Isten hirnökeinek neveztetnek széles értelemben. Ha a Krisztusról nem mondunk többet, mint csupán anyit, hogy ő az emberiség tanítója s az igazság vértanúja volt, akkor nem vagyunk a keresztyénységnek, az igaz vallásnak álláspontján.“ „Wenn man von Christus nicht mehr sagt, als dass er Lehrer der Menschheit, Märtyrer der Wahrheit ist, so stehet man nicht auf dem christlichen Standpunkte, nicht auf dem der wahren Religion.“ Hegel, Philosophie der Religion. II. 240. l.

A fentebbiekből az is önként következik, hogy Lang és pártfelei, amint maguk is nyilván hirdetik, a bünesetet és a Krisztus általi váltságot merőben elvetendő mythológiának tartják;

A Kopernikféle világrendszerre támaszkodva szinte ilyenek tartják ők is a mennyet és poklot s a sirokontuli élet hitét. stb. stb.

Lang is, mint a mi reformereink, nem áallja azt mondani s hirdetni, hogy azok a lelkészek, akik ő hozzájuk nem csatlakoztak, magok sem hiszik a mit hirdetnek; amit különben az öreg Baggesen is a legmélyebb felindulással keményen visszautasított s ezt mondá a többek között: „Az olyan ember, aki azt képes gondolni másokról, hogy olyat vallanak és tanítanak amit magok sem hisznek, — ez által csak arról tesz bizonyosságot, hogy ő, mint saját hitetlenségének rabja, nem is képes többé magát, egy őszintén hívő s a megösmert igazságról vallásttevő ember helyzetébe gondolni, s ez által maga itéli el magát.“

Látnivaló ezekből, hogy miként a helvét egy a magyar

reformerek is, ha kellő ösmerettel és tájékozottsággal szabadon választották álláspontjokat, — azon „modern“ irányzathoz tartoznak, a melynek hiveiről Hagenbach is azt mondja, hogy már nemcsak a természetfelettit és csudaszerüt, hanem a személyes istent és személyes halhatatlanságot is határozottan tagadják s a keresztyénség történeti alapjait folyvást nagyobb nagyobb mérvben ingatják; ezek sokszor magok az okai, ha néha barátjaik szintugy mint ellenségeik által, egyenlőknek tartattak azon irányzat hiveivel, amely már a szellem valódi létét is tagadja s nyers materialismus és nihilismus felé halad, ami természetesen, határozott tagadása minden theológiának.

Ismételve, a legvilágosabban meg kell jegyezmem, miszerint a leghatározottabban meg vagyok győződve afelől, hogy azon derék férfiak s különösen lelkésztársak, akik nálunk, a legjobb hiszemben odaadták nevöket a protestáns egyletnek, nem ösmerték a zászlót, a mely alá állottak, söt nem ösmerték azt kellőleg, egy-kettön kívül, még az ugynevezett vezérfiak sem. ¹⁾

¹⁾ Épen e pontig vala teljesen készen e dolgozatom, midön kezemhez jött a következő című füzet: *Der ungarische Protestantent-Verein. Seine Entstehung und seine Wirksamkeit.* Budapest. Franklin-Verein. Gebrüder Deutsch. 1873. 8 r. 81 lap. — E mű semmi egyéb, mint igen esetlen dicséria Ballagi ur és társai felett (propria laus sordet) s nagyon gyarló apologia a magyar protestáns egylet mellett, de egyuttal folytonos asszonyi léha szidalmazás ellenem s a Figyelmező ellen. Öszintén örülök létrejöttének, s annak idejében tüzetesen visszatérek reá. Vajha külföldön is minél több illetékes körök ösmernék e füzetet! — Amint lapozgatni kezdém, csakhamar a legnagyobb örömmel vettem észre, hogy a Lang helvét reformerei s a mi ujmagyar protestánsaink közötti viszony megállapításánál csakugyan nem csalatkoztam; mert az említett füzet 9-dik lapján, a legvilágosabban mondatik, hogy „ami a Lang Zeitstimme Helvétziában, ugyanaz volt a Ballagi ur lapja Magyarorszában, t. i. egy új korszak hírnöke; és ami Lang az álpok honában, ugyanaz Ballagi M. a puszták honában, t. i. a legkitünőbb és legbátrabb harcosa a szabad theologiai iránynak.“ „Und was H. Lang in dem Alpenlande, das ist M. Ballagi in dem Pusztenlande, der nahmhafteste und entschlossenste Vorkämpfer der freien theologischen Richtung.“ — Bárki légy óh ösmeretlen **német** szerző! „köszönöm, ezerszer köszönöm, hogy a ma szóra megtanítottál.“ Igy már lassankint majd csak vége lesz a mi világrendítő reformereink bujócskáját-

Ah de néhány év óta, amint a tisztelt olvasók is jól tudhatják, a mi reformvezéreink és az ő bajtársaik, uton utfélen széltire azt hirdetik, hogy egykor én is épen oly szabadelvű voltam mint ők most; az ő mai irányzatuk hive voltam én is, hanem személyes bosszúból, meggyőződésem ellenére ellenök fordultam, hithagyóvá, apostatáva lettem, szép multammal szakítottam, megbuktam, elsűjdedtem stb. stb. Már ezelőtt két évvel visszautasítottam röviden ezen rágalmat is s kereken megmondám az illetőknek, hogy sohse gondoljanak én velem és ne siránkozzanak én felettem; hanem gondoljanak inkább magukra és sirjanak önmaguk felett. Ugy látszik hogy mindez semmit sem ért, mert az imént említett német füzetjökben is rendületlenül folytatják szép művészetöket, s irántam való hü részvétőknek csalhatatlan jeleit adják.

Ők nagyon jól értik és hiven követik ama közmondást: Calumniare audacter, semper aliquid haeret. Gondolják, hogy

szásának s nehezen bár, de mégis tisztába fogunk jöni egymással. — A lelkesztársakat azonban e ponton is esdekelve kérem, hogy a német protestans theologiai irodalmat és annak különösen a szóban forgó irányzatokra vonatkozó termékeit, a legéberebb figyelemmel kísérik s a legnagyobb gondnal tanulmányozzák. Jelenleg a legkomolyabban ajánlom e tekintetben a következő műveket:

Anmerkungen zur Münsterpredigt des Herrn Pfarrer Lang, von C. Baggeseu, Pfarrer am Münster. Bern. 1872. 8 r. 35 l.

Die religiöse Frage unserer Zeit. Einfache Erklärung für das reformirte Volk, zunächst in Kanton Bern, von J. P. Romang. Zweite, vielfach verbesserte und erweiterte Auflage. Bern. 1869. 8 r. 104. l.

Zur Charakteristik der zwei religiösen Richtungen in der protestantischen Kirche nach ihren Unterscheidungs- und Berührungspunkten. Ein Vortrag, gehalten im Aargauischen allgemeinen Pastoralverein, von Carl. Schlager Pfarrer in Birr. Aarau. 1872. 8 r. 69 l.

Der Moderne Glaube des Protestantenvereins. Den Grundzügen nach dargestellt und beleuchtet von Ernst Breest, Prediger in Sommerfeld. Gütersloh. 1873. 8 r. 120 l.

Der Protestantenverein in zehn Briefen für und wider, beleuchtet und aus den Vereinsverhandlungen und den Schriften seiner Vertreter dargestellt von Dr. phil. Dettmar Schmidt, Diac. zu Kohren im Kgr. Sachsen. GeKrönte Preisschrift. Gütersloh. 1873. 8 r. 204 l.

Ezek önálló művek s amint a lapok száma is mutatja nem terjedelmek s így mind egyesek mind különösen egyházmegyei könyvtárak számára kevés költséggel megszerezhetők. — A tekintélyesebb német protestans egyházi lapokat s folyóiratokat nem sokára együttesen szándékom ösmertetni.

addig-addig emlegetik következetlenségemet, apostasiamat, bukásomat, hogy elvégre a közönség is csakugyan el fogja hinni s a mellett, hogy a Figyelmező velem együtt végképen megbukik és halálosan elnémul, — ök, mint a tudomány, szabadság és egyház apostoli jellemű oszlopemberei és hősi megmentői, a megérdemlett dicsőség koszorúival felékesítve fognak tündökölni a magyar nép előtt.

Én pedig részemről nem tudom, hogy ha már én, nemesak apostatáva, hanem valódi titkos pápistává és jezsuitává lettem volna is: mit tartozik ez vóltaképen a dologra és menyiben fogná ez azt bizonyítani, hogy a mi reformereink álláspontja és irányzata csakugyan az evangyeliomon alapul, s lényegesen egyezik az apostolok és reformátorok álláspontjával és irányzatával? Mert hiszen talán ez volna a kérdés igazán, amelyhez aztán az én apostasiamnak semmi köze nincs!

Kijelentem, hogy én, az én tudós pesti barátaimhoz fordulni és az ő kötekedéseikre nekik felelgetni nem fogok; már csak azért sem, mert ezt egynémelyik, elég szerénytelenül, még követelni is látszik tőlem; továbbá azért sem, mert ha sejtelmem nem csal, ök valami kis G'scheftet is várnának az utálatos polémiából, egyelőre ugyan nem olyanformát, melyet a pataki kalendáriummal tevének, hanem a Figyelmező elnémitását és megbuktatását gratis, s egyuttal saját előfizetőik szaporodását stb.; ez utóbbit ám érzék el más uton, de az előbbiekre nézve rajtam is áll a vásár vagy a játék és én most bele nem bocsátkozom; — végre azért sem ereszkedhetem a pesti hittudósokkal, egyház-politikusokkal és paedagogokkal szóba, mert nekem nincs időm arra, hogy különösen irodalmi téren, bárkit is tiszta felfogásra, türehető logikára, kellő tárgyismeretre s jó akaratra tanítsak; ezekre kellene pedig előbb tanítani a legnagyobb igényű ifju tudósokat s csak azután állani velök tüzetesen szóba.

A tisztelt közönséghez s különösen e folyóirat olvasóihoz azonban, úgy érzem, hogy ezuttal is szólanom kell néhány szót az én egykori és mai álláspontomról és irányzatomról.

Azon folyvást hirdetett vélemény vagy állítás, mintha én valaha azon álláspont és irányzat híve lettem volna, amelyhez most az én pesti ellenfeleim tartoznak és amelyet e folyóiratban én is rosszaltam s ezentúl még nagyobb mérvben megfogok támadni, — az ellenem emelt említett vád, mondom, — vagy a fenforgó kérdés s általában a theologiai irányzatok mezején való botrányos tájékoztatlanságból, vagy irántam való egyenes roszt akarattól veszi eredetét.

Szabadságomban állott és áll nekem is, meggyőződéseim szerint választani álláspontot a tudomány mezején, s így, ha épen ellenkező volna is mai álláspontom, mint volt az egykori: kinek mi köze ahhoz? Ámde nyilván lehet bárki előtt, aki a dologhoz ért és irodalmi műveimet elfogulatlanul vizsgálja, miszerént: a mi modern reformereink mai nézeteivel én nem értettem egyet soha!

Nem tagadtam én a természetfelettieknek s így a természetfeletti isteni kijelentésnek és a csudáknak is lehetőségét soha;

Nem vettem én el a Krisztus istenségét, váltságahalálát és testi feltámadását soha;

Nem üztem én gunyt a szent háromság tanából soha.

Vallottam és vallom ma is a tudományos vizsgálódás feltétlen szabadságát és a protestantizmusnak a tudománnyal való életerős egybeköttetését; de azt, hogy a protestantizmus elve abban állana, hogy a vallásos hit tárgyai is csak oly igazságok lehetnek, amelyek pl. a természettudományok alaptételeivel megegyeznek, — én nem állítottam soha; valamint azt sem, hogy a biblia a természettudományok forrása s a természettudósok döntő törvénykönyve. stb. stb.

Midőn 1862-ben a Ballagi ur egyenes és igen bizalmas felkérése folytán, egy egyszerű könyvismertetésben hozzá szóltam a Krisztus feltámadásának kérdéséhez, határozottan kifejeztem, hogy az én felfogásom szerint Schweizer nem tagadja a Krisztus testi feltámadását, hanem csak azt tagadja, hogy az csupán vagy főleg történelmi bebizonyítás tárgya volna, vagyis hogy annak igazsága, tényleges valóság vagy hihetősége ezen bebizonyítástól függene. Már említém

egykor, hogy a Ballagi ur különös felkérésére beleegyeztem abba, hogy kéziratomból kihagyassék az idevonatkozó pont, amely pedig az én saját álláspontomnak legvilágosabb kifejezése lett volna. Szerencsére azonban, az említett évi Prot. Lap 1450-dik lapján, mai napig olvashatók ösmertetésemnek e pontra vonatkozólag következő megmaradt sorai:

„Az isteni bölcsesség és kegyelem nyomai láthatók abban, hogy az örök igének miként testbe öltözését, úgy feltámadását és mennybeemelkedését is felyülemelte az emberi tudomány bebizonyításának gőzkörén; mert ez által lön az emberfiának neve magasztosabb és dicsőbb minden emberi névnél és az ő dolgai felségesebbek minden emberi dolognál; így lehetett és így lön ő nemcsak a történelmi kritikusoknak és exegetáknak, de a szegény együgyű népnek s az emberiségnek is megváltójává. . . . „A szegényeknek az evangyéliom prédikáltatik“. . . . „Hálákat adok neked én atyám, mennynek és földnek ura, hogy elrejtetted ezeket a bölcsektől és az értelmesektől, és azokat megjelentetted a kis gyermekeknek.“

Ez idézett szentírásbeli helyek (Máté XI. 5. 25. stb.) melyekben maga az Ur szól, szintugy mint több hasonló tartalmuak is, első tekintetre nyilván mutatják, hogy az evangyéliom szerinti hit, egyáltalában nem tudományos demonstráció szülötte.

Csakhamar a Krisztus feltámadása feletti s nálunk nagyon szükségtelen irodalmi vita után, azaz 1863. husvét első napján, a debreceni nagy templomban predikáltam, kitünő mértékben művelt közönség előtt, János XX. 29. felett: Monda Jézus: mivelhogy láttál engemet Tamás és hittél: Boldogok akik nem láttak és hittek.“ — Ezen beszéd egy részét Robertson nyomain irtam s ilynemű egyházi beszédeim első füzetének első kiadásában, már 1864. ápril óta a nagy közönség kezében van e beszéd, melyben a fentebb említett alapelvet bővebben kifejtván, ezt mondom a többek közt: „Ha valaki nekem ezt mondaná: jövel, és én kétségtelen tudományos érvekkel megbizonyítom neked, hogy a mi Urunk csak-

ugyan feltámadott; ezt felelném neki: ne fáraszd magadat jó atyámfia! mert van nekem a te tudományodnál erősebb valamim, amelylyel én az én Megváltómnak feltámadását felfogom és birom, és ez nem más mint az én hitem. És ez a hit szabadabb és függetlenebb is bármely történelmi igazságnál. A tudományos bizonyítás mezején két tanu dönt egy ellen, három kettő ellen, a tudós a tudatlan ellen, és így tovább, — a valódi hit pedig soha sem kérdezi ezt: vajjon hányan vannak mellettem vagy ellenem, vajjon vannak-e pártomon tudósok s tekintélyes férfiak; a valódi hit ragaszkodik az ő tárgyához, egyedül, elhagyatva és üldöztetve is hiven mind halálig.“

Egyházi beszédeim említett füzete 1868-ban második javított kiadást ért, s az említett irányzatot kifejező sorokat egyáltalában nem töröltem ki, sőt ugyancsak Robertson nyomain, két egyházi beszédben, I. Kor. II. 9. felett bővebben kifejtém ezen irányzatot. Második füzet. Pest. 1867. 1—16 lapokon.

Az 1864-dik év őszen, a debreceni főiskolában az egyetemes egyház-történelmet kezdvén előadni, a Jézus életéről következőleg tanítottam: „Jézus életében a természetes és természetfeletti annyira vegyítve vannak és áthatják egymást, miszerént ezeket egymástól különválasztani lehetetlen s még lehetőség esetében is a tárgy lényege elleni vétség lenne. A történelmi tudományos kutatás és előadás pedig, a természetfelettieknek s általában az isteni kijelentés örök igazságainak és tényeinek felfogására önmagában nem képes. Ennek, az ember összes szellemisége fensőbb tájékain van helye. Korunk művelődésének és irodalmának egyik sajnos tévedése épen abban áll, miszerint több, különben jóakaratu s nagy készületű tudós férfiak azon véleményben vannak, hogy a vallás igazságainak s épen a Jézus életének felfogására is csak oly kutatások és demonstráziók által lehet eljutni, mint pl. a mértani vagy természettani igazságokra. Ő előttök a Jézus is csupán egy történetileg szerepeltt egyéniség, mint pl. Nagy Sándor vagy Etele, s azt ami legfőbb t. i. Jézus messiási, megváltói mivoltát figyelembe sem igen veszik. Valóban nincs könnyebb, mint a történelmi kritika s a természettudományok

fegyvereivel megtámadni s feldulni az evangyéliomokat az ugynevezett közönséges ráztio előtt; de ez nem egyéb, mint levegő elleni vagdalkozás; mert a Jézus élete felfogásának és az ő benne vetett hitnek helye nem a látás, hallás és tudományos megbizonyítás körében, hanem másutt van.“ Egyetemes egyháztörténelem. Debrecen 1865. 28. l. — Ugyan kérem, modern Ballagi vagy Langféle álláspont ez?

Ezen kézi könyvet mind a pesti, mind a kolosvári felgymnáziumban használatba vették az illető tanárok s tanulók és pedig anélkül, hogy én ezt legkevésbé is kértem volna. Már évekkel ezelőtt jól ösmerték tehát az illetők irányzatomat; ugyan miért nem ütöttek mindjárt akkor lármát apostáziam felett?

Egyébiránt szükségfelett bár, de mellékesen s egypár szóval megjegyezhetem, hogy az említett irányzat legtávolabbról sem az én találmányom. Én e tekintetben több tekintélyes külföldi theologoknak, mint pl. De Wette-nek és Hagenbach-nak igénytelen követője vagyok.

Hogy én a tudományos vizsgálódást elnyomni s a lelkészeket és tanárokat a konfessziók betűihez egész orthodox türelmetlenséggel lekötteni akarnám, — az, egyszerűen nem igaz. Hanem az már igaz, hogy a pusztá vak lármát, izgatást, vezércikkezést, polémizálást és pártütést, tudományos vizsgálódásnak nem tartom. Sőt hogy a valódi tudományos vizsgálódás és irodalom mezején is tiszteletben tartatni kívántam a hitvallásokat és hitfelekezeti érdekeket, mutatják az általam tervezett Magyar protestáns irodalmi társulat alapszabályai, amelyeknek 4-dik §-sa ezt mondja: „A magyar protestáns irodalmi társulat mint ilyen, a valódi protestáns műveltség és fejlődés magasabb érdekeinek szolgál; de emellett tiszteletben tartja az egyes hitvallásokat és hitfelekezeti érdekeket is, minden oly tudományágak mezején, melyek sajátlagos felekezeti jellemmel bírnak.“ Ez a tervezet ismételve bejárta Patakot, Pápát, Pestet; az illető tanár urak teljes helyeslésével találkozott 1863-ban. Ez az év, még az én „szép multam“-hoz

tartozott. Vajjon hogy esik, hogy az említett nézet miatt már akkor nem voltam megbukott, elsűjdedt ember és apostata? ¹⁾)

Én részemről azt hiszem, úgy tudom, úgy érzem, hogy én minden lényeges dologra nézve, az vagyok ma is, aki voltam husz évvel ezelőtt; hanem az én pesti barátaimra nézve történhetek erős változások. „Valami bajnak kell lenni Dániában.“ Ugy mondják, hogy aki sárgaságban van mindent sárgának lát, s aki habzó vizen, hánykódó hullámokon áll csónakában, úgy látja mintha a partok és azokon lévő minden tárgyak ingadoznának; pedig csak az ő saját álláspontja az, amely ingadozik.

Jól tudom én azt, hogy az újabb idők legtekintélyesebb theologusai között is sokan vannak, akik változtatták álláspontjukat. Aki azt gondolná, hogy pl. Schweitzer, Coquerel, Schenkel, Scholten, Kuenen s maga Lang is, éppen ott állanak ma, ahol ezelőtt 10—20 évvel állottak, — az nagyon csalatkoznék. Hát maga Luther és Melancton minő stadiumokon ment keresztül? Az álláspontnak és irányzatnak tudományos vizsgálódás és meggyőződés folytán történt változtatását, nincs is okunk kárhoztatni. Csakhogy, különös nyomatékkal ismételve meg kell jegyeznünk, hogy egészen más a tudományos vizsgálódás, más ismét a vásári hühö s az izgatás. És mi szegény gyakorlati lelkészek, akik különösen nagyobb gyülekezetekben, a gyakori predikálás terhe alatt roskadozunk, az e g y h á z u n k főiskoláiban működő hittanároktól s különösen a pestiektől nem azt várják, hogy a nyilvános izgatás terére lépve, átkos visszavonást költsenek közöttünk pásztorok között és az egész nyájban, hanem azt, hogy valódi tudományos és pedig e r e d e t i művekkel lépjenek fel s szerezzenek becsületet a magyar névnek a külföldi protestáns tudományos világ

¹⁾ Még 1862-ben, arra is nyilván és a legünnepélyesebben felkértem Ballagi urat, hogy lapjában dogmatikai vitatkozásoknak tért ne engedjen és pedig még jó darab ideig — Azon képtelenséget pedig, hogy a lelkész, isteni tiszteleten, a templomi szószéken a felekezeti alapokkal ellenkező dolgokat is hirdethessen, — én soha helyben nem hagytam.

előtt is; különösen lelkészekké leendő hallgatóikkal pedig kellő elfogulatlansággal s a lehető legalaposabban megösmertessék korunk theologiai és vallásügyi irányzatait. stb. stb.

Theologiai irányzatokról lévén szó, lehetetlen egypár szó megjegyzést nem tennem, Kovács Ödön nagy enyedi hittanár ur azon állítására, melyet az Erdelyi prot. közlöny jelen évi mártzius 5-diki számában a 75-dik lapon, következőkben olvasék: „Azon irány, melynek egyik szerény követője vagyok Európaszerte ösmeretes s főleg a ref. egyház legkitünőbb tudósai között és legelső egyetemlein kétségbevonhatatlanul tulnyomó, (pl. a heidelbergi, jénai zürichi, berni, leydai, gröningai, montaubani stb. egyetemeken.“ — Tudva van, hogy Kovács Ödön ur a Ballagi- Lang, vagy Reformvereinféle irányzathoz tartozik.

Idézett állítására, amely különösen az ifjakat nagyon könnyen félrevezetheti, én most csak a következőket jegyzem meg röviden:

A reformált egyház egyetemeiről beszélni nem lehet, azon egyszerű okon, mert ilyenek nem léteznek. Az idézett egyetemek épen nem a ref. egyház, hanem az illető államok birtokai; ami épen a theologiai irányzatok kérdésére nézve is lényeges dolog, mert tul van minden kétségen, hogy ha azok az egyetemek valóban az egyházéi volnának, sok helyütt más lenne azokban a theologiai irányzat mint amilyen most.

Bármi esetben is különösen Heidelberget és Jénát, a reformált egyház egyetemének nevezni merő képtelenség. Vége van Heidelbergben a heidelbergi káté s a Bethlen Gáborral levelezett Pareus korszakának. Az újabb idökre vonatkozólag pedig, már Nippold nyilván mondja (Handbuch d. neuesten Kirchengeschichte. 2-te Aufl. Elberfeld 1868), hogy pl. Schleiermacher, Hundeshagen, Heppe, Hagenbach s maga a jénai Hase, a heidelbergi Schenkel s a zürichi Schweitzer egyenesen Unionstheologok; pedig ezek, mint tudva van, ere-

detökre nézve reformátusok. Az európai kontinens német nyelvű egyetemei közül,- pedig ezek a legszámosabbak és legtekintélyesebbek,- egyetlen egyről sem lehet azt mondani, hogy abban a theologiai fakultás tiszta református, noha néhányban egy-egy tanár, rendszerént előadja a ref. hitfelekezet dogmatikáját is.

Általában pedig egyáltalában nem szabatos dolog, akár az Unionstheologokat, akár különösen az ugynevezett moderneket a ref. egyház tudósainak nevezni. Hiszen Lang mondá mint tudjuk, hogy a Luther tudományát nem feldozgatni, hanem el kell vetni mindenestől; — és ezt bizonyosan nem azért mondá, mintha annál erősebb hive volna a Kálvin vagy a Bullinger tanának. — Semmi hitvallás és semmi pozitivum! Ez a modernek egyik főelve, de nem egyszersmind a ref. egyháznak is!

Montaubanban egyetem nincs, hanem van csak egy theologiai intézet, melyet az állam állított s tart fen. Hogy pedig az összes francia ref. egyházban, a modernek egyáltalában nincsenek többségben, azt a legközelebbi zsinat már valóban dönthetetlenül megmutatta.

De hát az miként történhetik, hogy midőn Európáról s európai reformátusokról beszélünk, az angol és skót reformátusokat nem értjük ide, holott több tekintetben ezek a legtekintélyesebbek? Vagy azt kellene bebizonyítani, hogy ezek nem Európában laknak, vagy azt, hogy nem reformátusok s ez utóbbi célból megcáfolni Niemayert, Augustit, Böckelt, Bodemannt, Hoffmannt, Schweizert és másokat, mert ezek mind a ref. egyházhoz számítják az angol és skót reformátusokat; akik között, hogy mellékesen megjegyezzem, ezideig még, irmagal is alig lehet találni moderneket.

Hogy melyik protestáns theologiai irányzat lehet jelenleg többségben, azt az egyetemi hallgatók számából körülbelöl legbiztosabban lehet megtudni. E részben a német egyetemek evangélikus theologiai fakultásaiból biztos adataink vannak és pedig az 187³/₄-dik iskolai év téli feléről.

Legtöbb a protestáns theologus hallgatók száma Lipsé-

ben, t. i. 421, azután jö Tübingen 288, Halle 226, Erlangen 177, Berlin 170, Göttingen 110 hallgatóval. Ezen fakultásokban a modernnek nemcsak az, hogy legkisebb többségben sincsenek; de szó sem lehet rólok. ¹⁾ A kisebb nagyobb mértékben liberál vagy modern Jénában 86, Zürichben 36, Heidelbergben 27, Bernben 22 az ev. theologus hallgatók száma. Most tegyen összehasonlítást a tisztelt olvasó s ha ideje és módja is lesz benne közvetlenül is nézze meg e művet: Deutscher Universitäts-Kalender, für das Winter-Semester 1873—74. Herausgegeben von Dr. Ferdinand Ascher son, Kustos an der königl. Universitäts-Bibliothek in Berlin, und W. Seelmann, Hilfsarbeiter an der kön. Universitäts-Bibliothek in Berlin. Berlin. Simion. 1873. 12 r. 236 l.

Gondolatom szerint a theologiai irodalomból is lehet vonni következtetést az irányzatok állására. Tudtommal, az összes protestáns theologiai irodalom mezején, az újabb időkben legtekintélyesebb jelenség a Herzog-féle Real-encyclopaedia és a Langeféle Bibelwerk. A modern theologianak va-

¹⁾ Lipcsében Luthardt, Lechler, Delitsch, Tischendorf stb. Tübingenben Beck és Palmer, Halleban Tholuck, Müller, Beyschlag stb. Erlangenben Herzog, Ebrard, Plitt, Köhler; Berlinben Twisten, Dorner, Semisch, Steinmeyer, Messner; Göttingben Ehrenfeuchter, Schöberlein stb. stb. akik a theologiai tudományos irodalom terén széles földön ösmertettek, és akik az elszámolt egyetemek theologiai fakultásainak jelenleg legnagyobb tekintélyei, bizonynyal nem a modern irányzat hívei. — Végzetlenül sajnálni lehet, hogy a mi magyar református ifjaink nagy része, már darab idő óta kellő tájékozottság nélkül indul a külföldi egyetemekre. Helvétziában, és Hollandiában is, nem anyira a tudomány és az egyház érdeke, hanem sokkal inkább, a győzelemre jutott politikai pártok érdekei szokták ez vagy amaz theologiai és paedagogikai irányzatot uralkodóvá tenni. Nem csekélyebb ez a zsarnokság annál, amelyet néha-néha a berlini udvari theologia vagy az Oberkirchenrath szokott gyakorolni. Aki mint lelkész vagy tanár a magyar reformált egyháznak javára kíván lenni, nagyon jól teszi, ha pl. Heidelbergben, Zürichben s Leidenben szerzett ösméreteivel egyáltalában meg nem elégszik; hanem mind a theologiai tudományok s az egyházi élet, mind a neveléstan s az iskolai élet mezején azon irányzatot is minél tüzetesebben megösmerni és méltányolni törekszik, amely nemcsak a mi egyházi és iskolai viszonyaink, hanem általában a tudomány érdekéből is, nagyobb figyelemre méltó, mint az ugynevezett modern irányzat.

lamint semmi része nincs ezekben, úgy oly műve vagy vállalata sincs, amely ezekkel méltán párhuzamba tehető volna.

A külföldi protestans lapok és folyóiratok nagy többsége is épen nem a modern irányzathoz tartozik.

A tisztelt olvasó tehát ne engedje magát se egyik se másik oldalról semmiképen félrevezettetni.

„Mindeneket megvizsgáljatok, és ami jó azt megtartsátok.“
Debrecen, 1874. Mártz. 18.

Révész Imre.

II.

Az orthodoxia és modern theologiai világnézet a társadalomban.

Egy társaságban voltam nem régiben, hol a társadalomnak minden rétege képviselve volt. Katona és lelkész, kereskedő és iparos, gazdálkodó és magánzó, világot látott utazó és olyan, ki községe határán alig volt kívül, országgyűlési tag és szépművészetekkel foglalkozó egyéniség, szóval, mint mondom, képviselve volt ott a társadalom majd minden rétege.

Sok közönyös dolgon, fontosabb, vagy figyelmet is alig érdemlő napi eseményen suhant át a társaság figyelme s örömmel teszem közzé, hogy oly tartósan, oly komoly beszélgetéssel egyik tárgy sem foglalkoztatá, mint a társadalmat még ma is átható, azt sok tekintetben ujjáteremtő, vagy működését elbénító vallásos mozgalom: haladás és maradás, lelkes építés és makacs ellenállás megbeszélése.

A német birodalom hatalma s tevékenysége az ultramontán áramlat ellen, ezzel egybeköttetésben a nemrég hivataláról leköszönésre felszólított Ledochowszki érsek esete, Reinkensnek katolikus püspökké elismertetése az illető kormányok által; hazánk rkath. főpapjainak magatartása; a „magyar állam“ némely badarságai s több ilyenek, sok komoly gondolatot, de sok szánó érzelmet költének fel a társaság elméje és kebelében. Szóba jött a mi protestantismusunk is, (nem a z uj) melyről bár a társaságnak katolikus tagjai is valának,

elismertetett, hogy a jövőben, mint a múltban, szép hivatása van, melynek összetartó erő, éber figyelem, lankadatlan munkássággal felelhet meg egyedül. Egy tárgynál azonban mely felett nem tudom örömet nyilvánítsam-é vagy fájdalommat, felettébb fennakadt s mintegy megbotránkozott az egész társaság. És ez az, hogy ama világlátott utazó, ki nem vala más, mint egy biztosító társaságnak nemrégiben még utazó ügynöke, felvetette azon kérdést: nem vagyunk-é tagjai a nemrég alakult m. orsz. prot. egyletnek? megvallom, örültem rajta, hogy egy oly egyéniség, kiről elmondhatni, „se országa, se hazája,” mert ma itt, s holnap már meg máshol folytatja üzletét, fáradságot vesz magának egyházi dolgokkal is foglalkozni, hanem az irány, melyben azt teszi. szintén nem lehet tagadnom, felettébb megszorított. Az a felületesség, melylyel egyes, a vallásnak már igazán lényegére tartozó dolgokat érintett, mely felületességgel, fájdalom! nagyon sokszor találkozunk egyháziaknál is; az a blazirt gondolkozásmód, melylyel gunyolni igyekezett minden ellenvéleményt, s végre azon esztelen nyilatkozat, hogy sokan személyeskedő gyűlölségből, az egylet indítványozói iránt, mondanak ellene, és sikertelenítik az egylet haladását s az egyház kül- és beléletében megindítani céltzolt javításokat, reformálást: valóban nem csak engem, de többeket is fájdalmasan érintett.

Szinte örültem neki, hogy egy jelenvolt lelkésztársam átvette tőle a szót, s több szelidség s még több „rábeszélni, capacitálni“ akaró mondattal szelidítette amannak hatását, igyekeztén tőle telhetőleg ellensúlyozni azt a kellemetlen hatást, melyet utazónk beszéde felidézett.

Szónélkül a társalgás továbbmenete fennakad vala. De akadt ellenfele, egy világi egyén, kinek, nem mondom érvelését, de észrevételeit magam is helyeslém, s feltettem magamban, hogy ezen irányban, kissé utána nézve, megkísértem a mondottakat papírra vetni, s amennyire lehet idézetekkel is illusztrálni.

. Valóban uraim! nem tudok eléggé csodálkozni azok felületességén, nem csak, de tájékozatlanságán is, kik a mi népünk azon rétegét, hol a reformáció reformjának véghez kellene vitetni, ugyszólván nem is ismerik, hogy arra támaszkodni, avagy csak hivatkozni is mernek. Mert ha ismernék azt, ugy amint én s több hozzám hasonló a közönség körében forgott emberek, ha ismernék ugy, mint feldolgozandó anyagot, vagy amint tapasztalásból ismeri az egyszerű földmives mivelendő földjének talaját: ugy nem szólanának hozzá ez értelemben, vagy legalább nem ugy, mint azt teszik.

A nép, az egyszerű földnépe szomjuhozza az igazságot; keresi azt ott, hol nem is vélnénk, keresi mindenütt ahova tehetése vinni bírja, s itél, higyjék meg nekem, itél még ott is, hol azt nem is gondolnák, nem is reménylenék. De azt egész bizonyossággal mondhatom, hogy mindaz tévedésben van, ki azt hiszi, hogy a nép oly igazságok után törne, olyanokat birna megemészteni, mint aminők önök szerint reform alá jöhetnek, vagy vita tárgyát képezhetnek.

Vallásosságról is szólhatnék, mert önöknél ez a reformra egyik indító ok, de én azt a népnél csak egyháziasságnak nevezem; vallásosságról is szólhatnék s mondhatnám, hogy e tekintetben panasza kinek sem lehet; mert az ki nem halt, az ugynevezett obscuritások még nem lettek azokká, a skandalum és botránkozást csak erkölesi s nem vallási tekintetben ismerik. És ezt is fájdalom! nem magok közt, hanem mirólunk ismerik, tőlünk látják, tőlünk tanulják el.

Nem akarom ezzel azt állítani, hogy némi műveltség, egyszersmind kisebb-nagyobb mértékben erkölcsi telenség szülője; már ha egyébert nem, de a gyöngédség és egymásnak megengedés elve folytán; de az is megmásíthatatlanul bizonyos, hogy egyes brutális eseteket leszámítva: jobban áll az a közönséges földnépénél.

No de ezen beszéd messze vezetne a szóban levő tárgytól. Én csak a tisztelt ügynök és lelkész ur szavaira akarok kissé reflektálni.

Fel kell, hogy vessem azon kérdést, mit önök bizonyítani igyekeztek: miért, mi végből alakult a prot. egylet?

Önök azt mondják: a meglazult „vallás-erkölcsi élet újjászülése, újjá teremtése végett,“ a „vallásos élet s az erkölcsiség emelése céljából.“ Már pedig az egyletnek mind kezdete előtti multja, mind jelene meghazudtolja ezen állítást; vagy ha meg nem hazudtolja, legalább azon nézetnek adat hitelt, hogy az egyletalakítói s tagjai sem a kezdetkor nem voltak, sem most, nincsenek tisztában céljuk felől.

A reform mozgalom, néhány nyílt levéllel megindult. „Alakítsunk reform egyletet“ című röpirat, már a reformokra egyesülést tervez, s a prot. e. és isk. lap. 1871 évi 12 s következő száma a „reform alap eszméjéről“ szólván, világosan az egyház belreformjáról s annak mikénti keresztülvitele s módozatáról értekezik.

Mig a hatvanas évek elején társadalmi viszonyaink nem engedének egyebet, minthogy egyházszervezeti s történeti téren mozogjunk, (bár akkor is megkísértetett az egyház beléletében, piaculumokhoz nyulni) most, „a közgondolkodásnak, jobbára politikai átalakulásunk által eszközlött nagy fordulata elodázhatatlan kötelességünknek tünteti fel, piaculumnak nem tekinteni azt, mi a hatvanas évek elején merényletnek látszott;“ így szól a prot. lap 1871-ben. S valóban némelyek igyekeztek is ezen nézetnek hódolni, s a gondolat szabadság ürügye alatt, annak visszataszító megsértésével igyekeztek a piaculumokat kiirtani, s gunyt üzni az emberben nyilatkozott szent érzelmekkel. No, természetesen csak azért, mert ma már nem lehet piaculumnak tartani azt, mi a hatvanas évek elején az vala; csak azért, mert „protestáns egyház kebelében jogosult az egyház nézetével ellenkező vélemény, s még azért, hogy valaki a prot. egyház tanával ellenkezésbe jön: maradhat annak tagja.“ (Reform. 1872. 95 lap.)

Ne tagadják kérem, az egyházi reform szó alatt, mi is, kik azt ma is piaculumnak tekintjük, és önök is, nem ért-

hettek mást, mint azt, ami számtalanszor nyert már az önök részéről kifejezést, hogy t. i. az egyház tanfogalmát kell reformálni, azaz, azok a „fából csinált vaskarikák, s miasmát terjesztő“ valamik, okozzák a vallásos élet és erkölcsiség hanyatlását.

Aztán megalakult az egylet, „többé már nem reform,“ hanem protestáns egylet néven, oly általános kifejezésű címmel, mely alá, mint szász kalap alá, nagyon sok mindent össze lehet vonni. És higyjék meg nekem, hogy most, miután a reform egylet azzá törpült össze a mi sokkal zavartabb, az egyházra magára épen úgy mint egyesekre, sokkal felfoghatatlanabb lett, mint lett volna az eredetiben emlegetett címmel.

„Az egyházi Reform“ 1872-ben márt. april kettős füzetében, 93. lapon, védekezésül mintegy ezeket mondja: az egylet, mint ilyen „nem akarván új felekezetet alakítani, hanem megújult valláserkölcsei életet: nem alkotott új dogmákat.“ Sőt azt is mondja tovább, hogy az egylet ezen tárggyal (hiteikkel) nem is foglalkozott, s az 1871 alakító gyűlésen szó sem volt róla.

No már ez egy kicsit vakmerő állítás volt, amennyiben épen azon gyűlésen a „Hiteikkek szerepe“ stb. felolvasás tartatott; épen ebben miasmát terjesztő valaminek neveztetik, az egyház nagy épületében, a hiteikk, s kidobással lett fenyegetve. Ugyanezen gyűlésen „a középkor agy koholmányaiként fából csinált vaskarikának, sületlenségnek neveztetik az.“

És hát azólta?! Egy fiatal ember, valami no, nem mondom ki a nevét, mert megszégyenelhetné magát, egy fiatal ember, mondom, az egylet érdekében polemizál, s a többek közt ezt mondja: hagyjunk fel már egyszer a szent hazudozással, (természetesen nem az egylet irányára vonatkozva mondja ezt, hanem az egyház tanainak, a dogmáknak hirdetésére. Hogy vajjon felhagyott-é már vele ő maga, nem tudom, nem hiszem, mert akkor még mint könnyü vérü káplán mondotta ezt, most pedig már rendes pap). A másik meg elő áll, s valóságos tudós paedagog képet öltve, valóban cynikus

módon fejtegeti, hogy kellene magyarázni az iskolásoknak és felnőtteknek az *urvacso*ra lényegét, fogalmát. Az *urvacso*ráját nem az orthodoxia betükhöz ragaszkodásával kell magyaráznunk, hanem úgy kell azt feltüntetni, mint egy jeles embernek, például a Jézusnak emlékére rendezett vendégséget, (vagy is úgy kell azt tekintetni, mint egy jeles hazafi, egy Széchenyi, egy Hunyady, egy Zrinyi stb. emlékére vagy tiszteletére rendezett disztrakomát.)

Bizony barátim! messze jutottunk, ha az igazán szent sajtó-szabadságot, ily sületlenségek s igazán éretlenségeknek a világba dobásával szennyezhetik be épen azok, kik a vallásos élet újjászülése s az erkölcsiség emelése végett egyesültek. Ha az egylet nem akart sem dogmatizáló, sem dogmaalkotó társulat lenni, miért jött hát önmagával még is azon ellenkezésbe, hogy még az eddig tartott két nagy gyűlésen, nem tudott egyéb felolvasást produkálni, mint a „hitcikkek szerepéről s a confessiókról, különös tekintettel az apostoli hitformára.“ Miért engedi meg, hogy közegei, az egylet céljával homlokegyenest ellenkező álláspontot foglaljanak el, annak irányát félreismerlessék, többeket elidegenítsenek a társulástól s többeféle. Hiszen azt józanul beláthatja mindenki, hogy egy közönséges embernél, a fentebb-ementett nyilatkozatok nem szülik újjá sem a szívet, sem az elmét, anyival kevésbé aztán az erkölcsiséget, sőt inkább, mint én már tapasztaltam: a hitnélküliség erkölestelenségét eredményezik.

De igaz (prot. egyleti felhívás) az egylet-jogosítottnak ismer el . . . minden komoly s erkölcsi irányu kutatást, akár a történeti fejlődés azon pontján, melyen Luther és Kálvin álltak, akár ha később az igazság útján jött létre, ha őszinte és nem törekszik kizárólagos uralomra. Az alapszabályok 1. 2. 3. pontjai magyaráztattak ekként, hogy igazolva legyenek azon „egyéni nyilatkozatok, komoly és erkölcsi irányu kutatások, melyek, nem lehet tagadni, még eddig a modern theologiai nézlet alapján, tehát „az igazság ut-

ján“ s mi több a hitcikkek vagy is az egyház tanával ellenkezésbe hozták az egylet egyes, nem tagadhatni kitünőbb tagjait.

De megengedik nekem, ha azt mondom, hogy ezen magyarázat engem nem elégit ki, sőt hogy én abban ellenmondást is látok. Nevezetesen a komoly és erkölcsi irányu kutatások, azt tételezik fel, hogy az egylet nem csak vallás-erkölcsi élet újjászülése végett alakult; s másfelől azt is hirdetik, hogy vagy az egylet alakítói nem voltak tisztában magok között, vagy tagjai nem értették meg jól, az egylet által kitűzött célt.

Az egylet nem akar új dogmákat, s a régieket mindig bántja; jogositottnak ismer el minden oly komoly és erkölcsi irányu kutatást, mely a dogmát „fából csinált vaskarikának, a középkor sületlenséges miazmát terjesztő valaminek, a sakramentumok egyikét „diszlakomának,“ a másiknak formuláját mellőzendőnek, s az egyház tanának hirdetését szent hazudozásnak nevezi, hirdeti s véleményezi. Mindezek homlomegyenest ellenkeznek az egylet mostani céljával, de ellenkeznek egyszersmind a gyakorlattal is, nem lehetvén képzelni józan építést ott, hol az alapok bolygattatván, az oldalak s tetőzet összerombolva omlanak az építők és segédkezőkre. Igaz ugyan, hogy céljokul össze van kötve „vallás-erkölcsi élet újjá teremtése, miből azt következtetem, hogy a vallást is, az erkölcsöt is reformálni akarják. De hát miért tagadják akkor ezt? miért nem lépnek fel határozottan, egész öntudattal, s miért mondják: mi dogmákat alkotni nem akarunk, azokat nem is bántjuk s többefélét. Hiszen irányuk a modern theologia, a modern theologia pedig ellensége a fából csinált vaskarikáknak; a „modern öntudat, csak egy egészen új hitvallást fogadhat el! És miért védekeznek, miért támadnak örökösen az orthodoxiára?! Ezt fejtsék meg nekem, mert én nem bírom felfogni, hogy az az orthodoxia olyan sötét legyen, s oly nagy ellene lehetne, akár az erkölcsi tisztaságnak, akár magának az egyletnek, mely

céljául annak ujjíateremtését tüzte ki. Oh ha az egylet megmarad ezen elv mellett, én nem hiszem, hogy valaki működésének ellene áll; tudom, hogy mint ilyet örömmel üdvözölte volna mindenki, kicsinyek és nagyok társulva társulnak vala arranézeve, hogy felrázzák az aluvókat s hitélet által ellensúlyozzák az anyagiakba tulságos elmerülés előidézte erkölcselenséget.

A mi azon állítást illeti, hogy az egylet jó hatását azért ellensúlyozzák, irányát azért kárhoztatják sokan, mert személyes ellenségei az egylet alapítóinak, tehát nem meggyőződésből ellenségei annak, hanem gyűlölségből: engedjék meg azt állitanom, hogy ez nem egyéb a modern vitatkozás egy mostanában feltalált fegyverénél, melynek célja nem lehet más, mint mindjárt első lépésre elhíttetni a közönséggel, hogy az illető ellentmondó, ellenségévé lett a szent ügynek azért, mert annak terjesztője „borsot tört orra alá,” vagy más szavakkal: ennek s ennek nincs igazsága, mert csak azért mond ellenem, hogy a nemrégiben neki adott vágást visszavágja. Ez oly állítás, amit maga az aki terjeszt, maga az sem vehet komolyan, anyivalinkább csak az önhittség mondatja ezt a polemizálóval is. Egyébiránt a polemia hevében jött már napvilágra egyéb olyan dolog is, minek visszavonása, férfias dolognak kereszteltetett, holott pedig nem vala egyéb egy jól kiszámított bosszuállásnál, melyért a törvény nem szolgáltat igazságot. Oly állítás, vagy az olyszerű igazság, melyet, hogy a helyzettel való visszaélésnek ne láttassék, gyermekesen vissza lehet vonni, az az én nézetem szerint nem egyéb az önmagunkrólí megfélekedésnél, már aztán történjék az akár egy testület, akár egyes egyéniség ellen; azaz: nem igazság az!!

Sajnos dolog, hogy a polemia ezen térre lépett, hogy az ál-igazság nem a valóval, hanem személy a személylyel áll szemközt, bár mondom, hogy ez csak egy újabban feltalált érvelés. Mert önöknek mint modern theologusoknak, vagy is a

prot. egylet pártolóinak nem egyesekkel, hanem orthodoxiával van bajuk. És mikor az orthodoxiát azzal vádolják, hogy az ellensége működésöknek, az mereven ellene áll minden korszerű hathatós ujtásnak s hogy mindenek felett a protestantismust tagadja meg, kiönöket nem követi: önmagukkal épen úgy ellenkezésbe jönnek, mint magával a protestantismussal.

(Folytatása következni fog.)

Zsigmond Sándor.

III.

Fabó András emlékezete s utolsó küldeménye e folyóirat számára.

Fabó András, a magyar tudományos akadémia tagja, s az agárdi kisdud evangélikus gyülekezet hű lelkipásztora, a hazai protestáns egyháztörténelem halhatatlan érdemű munkása, nincs többé!

Ő elhunyt Agárdon, fáradhatatlan és nemes lelkű munkálkodásának helyén Nógrád megyében, a folyó évi mártzius hó 17-dik napján, életének 65-dik évében.

Quis desiderio sit pudor, aut modus
 Tam chari capitis?
 . . . Cui pudor et justitiae soror
 Incorrupta fides, nudaque veritas,
 Quando ullum invenient parem?

Ezen dicső férfiú, akinek kicsiny és szegény tót gyülekezetében, tót nyelven kellett hirdetni az evangéliumot, ifjúságától fogva, majdnem négy évtizeden keresztül, lankadatlan szorgalmu munkása volt a magyar irodalomnak.

A magyar protestáns egyháztörténelem ügyében pedig, korunkban senki sem tett annyit, mint ő. Fő érdeme a kiadatlanul hevert egyháztörténelmi művek és okmányok gondos kiadása. Ily kiadványai, nem számítva a folyóiratokban megjelenteket, nyolc önálló kötetet alkotnak.

Ha egykor Schmal, Klanica, Klein, Simonides, a hazai

prot. egyháztörténelem e kitünő írói, nagy gonddal írott tartalomdus műveiket világra nem bocsáthatva, éltök estvéjén így sohajtának fel: *Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor*: ez az „ultor“ Fabó András lön! Ó, a nagy közönség megdöbbenő hidegségével és részvétlenségével küzdve de néhány buzgó és áldozatkész evangélikus hitfelei által annál hatályosabban segítettve, többet tett a magyar protestáns s főleg az ágostai hitvallásu evangélikus egyház történelmi irodalma érdekében, mint az ő korában, rajta kívül minden írók együtt véve.

Én, ez áldott emlékezetü férfit soha személyesen nem láthatám; de több mint 15 év óta folytonos és őszintén barátságos levelezésben állottam vele. Utolsó levele hozzám, folyó évi február 11-kén kél Agárdon s így kezdődik:

„Igentisztelt kedves jó Barátom!

Vittnyédinek ide csatolt két levelét, oly érdekesnek találtam, hogy közlésökre Téged barátságosan kérlek, mert Figyelmeződben jobban vélem a jövő számára megőrizni, mint Ballaginak lapjában.“ (Itt a B. ur lapjára tett igenjellemező és kedélyes megjegyzést; de amit szívesen elhallgatok) „Légy kegyes azokat elfogadni s Fájgelét előrebocsátani.“ stb. stb. Kézírásának vonásai még folyvást szabatosak és szilárdak; azonban levelét így végzi: *Őszi láz am megújult; légy Te, kedves Tiéiddel egészségesebb, őszinte kívánatára*

igaz barátod

Fabónak.“

Légyen áldott emlékezeted nemes lelkü, dicső férfiú! Sit tibi terra levis!

Irodalmi pályáját, majd annak idejében tüzetesen rajzolni fogjuk.

E folyóiratba szánt legutolsó küldeménye, az ő szokott *G ar á d y* álneve alatt, im itt következik:

Szerkesztő.

Vitnyédy István levele Fajgel Péterhez ; Sopron, oct. 21. 1665.*)

. Az mi idegen országban való koldulásunk felől mit irt nekem az eperjesi város, ime az annectalt párbul meglátod, ez dolgot nem jó halasztani, mert ha halad, meg ütköznek az emberek és ha én megtalállok halni, bizony sok hal meg velem oly, az melyet más helyettem senki végben nem viszen, jó alkalmatossággal verd ki elméjékből, ne suspendálják, mert ha az idegen segítség ez dolgot perfectiora nem hozza, magunk mi nem hozzuk. Fabricius**) haza jött az már nem koldulhat oda ki, hanem koldulásunkat Dömötörrel***) kell el végeznünk. melyre nézve hogy valamely impostornak ne tartassék, ez annectált formula szerint kellene énnekem egy levél, hogy magam passusát adván mellé és leveleimet, ugy bocsáthatnám el, bátor csak az deputált inspec-torok pecsété alatt lehetne olyan levelem, hiszem a tizenkét pecsét és subscriptio volna rajta, elég lenne, hasonlót küldöttem Ketzler András és Saarossy Sebestyén uraméknak, kérlek, maturáljad, hogy hamar vehessem kezemhez ; mert mennél tovább halad, mind rosszabb, vagy legalább menyj végire, mi consideratioja vagyon az városnak, hogy így kívánják az dolgot suspendálni, isten ugy áldjon meg erre nézve, csaknem megbántam, hogy jó válaszomat adtam és jó akaratomat ajánlottam ez intentiohoz, és nem is tudom az városnak ez timiditas micsoda prudentiát hoz, mivel ugy tetszik ő kgeknek, legyen ugy csak az nemesség küldjön nekem olyan plenipotentiát, nem várok semmit tovább, hanem elküldök és koldultatok, azt pedig megcselekedhetik e gyülésben s kiváltképen most az kassai consultation, ha ugyan megleszen, az melyet nekem igen sijaszetek megküldeni. Ha az calvinista superintendens vagy senior is egy levelet adna ez mendicatio végett, Hollandiában és Angliában használna, hogy azont Ketzler uraimék vigyék végben.

Sopronii 21. oct. 1665.

(Fogalmazatból Vitnyédy István levelei közt a magy. tud. Akademia könyvtárában.)

*) A felvidéki protestánsok szükségesnek találták egy főiskola felállítását. Telket Eperjes adott. Az építési költségek fedezhetése végett Magyar és Erdélyországban segély gyűjtetett, melyhez Vitnyédy 6000 forinttal (akkoron egy ügyvédtől szép összeg!) járult, de azt is látta, hogy a két hazából összegyűlendő pénz nem lesz elég az építési költségek fedezésére és az intézet kellő dotatiojára. Ajánlá tehát az Eperjesieknek, hogy akademia növendékei által a külföldi protestáns fejedelmeknél kolduttassanak. E tárgyra vonatkozik ezuttal közölt két levele. Az általa ajánlott vagy más uton kopogtattak-e külföldi fejedelmeknél az eperjesiek? Nem tudom, de Wallaszky (Conspectus reip. litt. Buda, 1808. 232. l.) beszéli, hogy a svéd, dán királyok, a szász választófejedelem, a bataviai köztársaság segítették őket s külföldről 20,000 frtot kaptak.

**) Fabricius Vitnyédynek akademiai növendéke volt.

***) Dömötör szintén.

**Vitnyédy István levele Eperjes városához ; Sopron, oct. 21.
1665.**

Eperjesen 28. praeteriti irt Kgtek nekem szóló levelét becsülettel vettem, de megvallom, satisfactioval nem olvashattam. Mert ott alatt létben megvolt az mondva, hogy ez intentionk adversariusink nagy irigysége s gyűlölsége és persecutioja kívül meg nem leszen. Az mi pedig az mendicatio állapotját és annak suspensioját nézi, Kgtek okait nem tudom, arrul semmit sem irok, de az mint én most ez világot tudom, ha ez jövő télen elmulatjuk az koldulást, adja az jó isten, el ne felejtessék velünk. Azt mindnyájan tudjuk, most az mi kegyelmes koronás király urunknak ő felségének egész Európában senki nyilvánvaló ellensége nincsen, és azért minden suspicio nélkül elmehetne emberünk, de ha valaki találkozik, akkor ha akarnánk is küldeni, az dolog magában megtiltja, és így az a timiditas, az melyet Kgtek prudentianak nevez, megfojtja az idegen országokban helyeztetett reménységünket. Bizonyos dolog, ez intentiokat magunk hazájában lévő mediumokkal csak félig sem assequáljuk, mit viszünk azzal végben, az adversariusink meggunyolnak bennünket, magunk elunjuk, utáljuk és levetjük magunkat s akkor azt kívánánk, jobb lesz vala el nem kezdenünk, mint gyalázatosan félben hagyunk. Ez intentiot negyven ötven ezer forinttal végben nem visszük, annyit remélhetünk-e, azt sem tudom, az kereskedő emberek értékére sokának (itt az emberséges emberekről nem szólok) az ördög lakatot vetett, abban is nagy reménységet nem teszek, hanem az nagy fejedelmekben (az kik között is elég tékozlók vannak), de az velek született magnanimitas és liberalitas azoktul több reménységet ad, az kik mostanában alkalmas csendességben vannak. Azért ha tetszik Kgtnek audeamus cum tempore et occasione, kövessük Nagy Sándor symbulumát: Nihil procrastinandum, mert talán az mostani alkalmatosság mely üstökös, kopaszon mutathatja magát, az mint följebb is emlitém. Én minden lehetséges dologra kész vagyok, de ember és idős lévén, ha meghalok, nem tudom helyettem ki fogja megcselekedni, az mit most cselekedhetném. Az én Fabriciusomat levelem nem érte Wittembergában, megérkezett, szólottam vele Strauch uram és az dolog felől, de ő azt mondja, nem ad kívánságunknak Strauch satisfactiot, mert jóllehet doctor theologiae, de ő csak historiarum professor és in theologia polemica nem oly versatus, annál inkább javallaná Tubingában D. Osiandert, az kit igen főembernek mond, ugy is gondolná Strauch uram el nem jőne Wittembergából, de erről eleget beszélhetünk, csak legyen pénzünk. Én pro consultatione alá nem mehetnék, mert nem tudnám magamat legitimálni. Uram nem parancsol, követségem nintsen, orczátlán oda nem obtrudál-

hatom magamat, szüretünk is akkor leszen, azért ha tetszik Kgteknek az köldulás felől engem még előbb tudósítson, mig alá nem megyek, ha vétett bocsánatot vár Kgtektül kötelesen szolgáló igaz jó akarója.

Sopronii, 21. oct. 1665.

(Fogalmazatból Vitnyédy István levelei közt a magy. tud. Akademia könyvtárában.)

Közli: Garády.

Eredeti levelezések.

1.

Végeredmény a debreceni ref. egyház népesedéséről közlött táblázatból, s szerkesztői jegyzet ehez.

A prot. egyh. isk. Figyelmező folyó évi első füzetének 51 és 52 lapjain ki van mutatva „a debreceni ref. egyház szülöttei-, halottai-, és házasultjainak száma a legközelebbi száz évről.” Igen érdekes adatok mindenesetre, s méltán foglaltak helyett a Figyelmezőben. De minthogy a tisztelt közlő ur nem összegezte a számokat: a kimutatás ugyszólván holt töke az olvasóra nézve. Engem nagyon sarkalván a tudvány: Vajjon a legnépesebb magyar reformált debreceni egyház száz éves népmozgalma mi eredményt mutat? összeadtam a kimutatás számtételeit s reménylve, hogy ez által ama közlés áttekintését a Figyelmező olvasóira nézve megkönnyitem: kiegészítő munkálatomat ezennel közzé teszem. Mielőtt azonban számításaim eredményét adnám, két dolgot jegyzek meg. Első az, hogy közlő kimutatásában nem száz, hanem százegy évet mutatott ki; — én csak a legközelebbi száz évet vettem fel, tehát elhagytam az 1773-dik évet. Második az, hogy az 1871 dik évi fi- és nőszülöttek összege nem 1559, mint a kimutatásban (tán nyomda hibából) van, hanem 1749. — Ha tehát valakinek kedve jőne utánam számítani a summákat, kérem, vegye figyelembe ezen megjegyzéseimet.

Tehát a debreceni ref. egyházban 1774-től 1873-ig bezárólag, azaz, száz év alatt:

Született fi 71,436; nő 69,070; összesen 140,506; meghalt összesen 127,085; házasságra lépett pár 32,985.

E szerint száz év alatt szaporodott a létszám 13,421 lélekkel. Itt ki kellene mutatnom azt is, hogy fi- és nőnemben külön külön mennyit szaporodott; de miután a közlő ur nemi-különböztetés nélkül mutatta ki az évenkénti halottak számát: e hiányt én nem, csak ő pótolhatja ki. Ha azonban tekintjük azt, hogy a fészülöttek száma a nőszülöttek számát 2366-al haladja meg, igen hihető, hogy a halálozás is ezen arányban történt.

Az évtizedek közt a népmozgalomra nézve alig látszik különbség.

Egyes évek azonban a halálozást tekintve, szembetűnőleg jelzik az uralgott járványt, vagy más csapást; például az 1818, 1823, 1831, 1849, 1873-dik évek. A halottak közül bár fáradságos, de érdekes lett volna kiszedni és számba venni a legnagyobb kort értéket, például 90—100 éveseket. Legtöbb halott volt 1831-ben, legkevesebb 1825-ben. Legtöbb született 1871-ben, legkevesebb 1776-ban. Legtöbb házaspár 1832-ben, legkevesebb 1795-ben.

Virágozzék a debreceni ref. egyház mind az időknek végeig!

Serkvári.

A legőszintébb köszönettel vettem ezen pótléket, és pedig annyi-valinkább, mert ez, nem is e mi tiszántuli egyházkerületünkől, hanem távol vidékről jött. — Jól tudtuk mi azt, hogy a kimutatás sokkal teljesebb is lehetett volna; de a közlöttet összeállítani is, nem kevés nehézséggel járt, miután az anyakönyvek Debrecenben sem voltak ezelőtt oly részletességgel vezetve, mint vannak az újabb időkben. — Az általunk közlött kimutatás is azonban, igen érdekes és tanulságos egybevetések és kérdések alapjául szolgálhat. Hadd álljon e végett itt, kiindulási pontul egy pár adat. A „Volksblatt für die reformirte Kirche der Schweiz“ című hetilap folyó évi 4-dik számában, egy rövid cikk van közölve ezen cím alatt: „Bevölkerungs- und Moralstatistik.“ Ebben következő adatok jönnek elő: évenként átlagosan 29—30, némely egyes vidékeken azonban 23—36 lélekre esik egy születés, nemcsak Helvétziára, hanem több művelt államra is tekintve. Poroszországban s némely más német államban évenként $\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ procenttel növekedik a népesség; — Franciaországban nincs növekedés!? Angliában 1811—1861-ig minden évtizedben $\frac{1}{10}$ procenttel növekedett a népesség. Belgiumban már sok év óta 6—7 házasságkötés jő tíz ezer lélekre. Poroszországban évenként 30—38 élöre esik egy halott. — Több évvel ezelőtt, amidőn még az újabb népszámlálások nem történtek meg Debrecenben, az itteni ref. egyháznak nagy homályban s bizonytalanságban volt népességét közvetett adatokból számitgatván ki, úgy találtam, hogy Debrecen vidékén a kisebb egyházakban, ahol a népességi adatok biztosan ismervék, 20—25 lélekre lehetett tenni évenként egy születést. Ez arányt különben, a közelebbi schematismusokból bárki megállapíthatja; egyébiránt Hunfalvy Jánosnak a napokban megjelent statisztikája szerint, a múlt ötvenes években, átlagosan 22. 6 lélekre esett hazánkban egy születés; halálozás pedig, minden 27. 5 lélekre egy. A z s i d ó k r ó l azt írja Schwartzner (Statistik. 2. Aufl. I. 144—145), hogy 1785-től 1805-ig, tehát 20 év alatt, 75,089-ről 127,816-ra emelkedett, tehát több mint $\frac{2}{3}$ -nyivel nevelkedett számuk hazánkban. Ez a szaporuságok nagyobb ugymond, mint egyiptomi szaporuságuk vala. Hajdan t. i. Egyip-

tomnak nem épen kedvező éghajlata alatt és sanyaru munka, de egyzersmind igaz, hogy husos fazekak mellett, minden harminc évben megkétszereződött az izraeliták száma. — F é n y e s Elek 1847-ben 259,607-re teszi a hazánkbeli zsidók számát, Keleti Károly pedig 1871-ben Magyarországon 516,658-ra, Erdélyben 24,848-ra teszi ugyancsak a zsidók számát. E szerint tehát 24 év alatt több mint két anyira szaporodtak nálunk, természetesen, nem csupán születések, hanem beköltözések folytán is. — Hunfalvy szerint Pesten 1840-ben 7,771, — 1870-ben pedig 39,384 vólt az izraeliták száma. Tehát 30 év alatt, több mint öt anyi szaporúság. — Már csak az eddig közlött adatokból is érdekes kérdések merülhetnek fel. Vajjon pl. ha Debrecen zsidó város vólna, mennyire kellett volna szaporodnia népességének 1773 óta mostanig?

Általában legyen szabad ajánlani e nem csekély fontosságú tárgyat tisztelt lelkésztársaim figyelmébe. Ha kellő módon tesznek számításokat megfognak győződni felőle, hogy különösen a tősgyökeres tiszta magyar református nép folytonosan pusztuló és enyésző félen van. Nem kell fedelni azt sem, hogy egész Európában aránylag sehol sem köttetik anyi vegyes házasság, mint hazánkban. stb. stb. — Érdemes lesz a megtekintésre: Konek, A magyar korona országainak legújabb népesedési mozgalmái. Pest, 1868.

S z e r k e s z t ő.

2.

Szomorító jelenségek a magyar protestáns egyházra nézve a közelmúlt s a jelen idő láthatárán.

Négy éve mult, a mióta mint rendes lekipásztor tölem telhető figyelemmel kísérem a hazánkban, különösen pedig a protestáns egyház életében felmerülő eseményeket. Ama küzdelmet, mely a népiskolai törvény meghozatala után a felekezeti és községi iskolák pártolói között most nagyobb, majd kisebb tüzzel, most szenvedélyességgel, majd a nélkül vivotott gyakorta mind két részről: egy felől öröm, más felől szomorúság érzetével eltelve szemlélttem. Öröm érzéssel anyiben, a menyiben e küzdelem alatt, — különösen e folyó irat általam mélyen tisztelt szerkesztője által, a felekezeti iskolák mellett nagy bőséggel felhordott érvek, a magyar protestáns egyháznak, iskolái iránti autonomicus jogait, minden el nem fogult ember előtt kétségtelenné tették. — Szomorúság érzelmével azért, mert mind ennek dacára, ama jogok figyelmen kívül hagyattak s felekezeti iskoláink a kormány által kinevezett tanfelügyelők zaklatásainak kitétetvék. — E szomorúságot növelte az, hogy még el sem csendesült e küzdelem zaja: a protestáns egyház láthatárán már kezdtek felemelkedni, illetőleg annak kebelében csoportosulni a protestáns-egylet zászló vivői, s az általuk kibontott, de bizonytalan színű szövétü lobo-

gó körül láttam sorakozni ama bátor szivü hősöket, akik a vallás-erkölcsi élet megújítását, tehát azt, ami az előtt is kiváló tisztük lett volna, de a mit azért — bár semmi által gátolva nem valának, nem teljesítettek, mondták eszközölni akarni, s mert maguk sem reménylették, hogy hitfeleik között nagyobb mérvü hódítást sikerül tenniök: hirdették, miszerint ők confessionalis különbség nélkül, testvéri szeretettel, tárt karokkal fogadnak bárkit, aki velök együtt, a vallás-erkölcsi élet megújítására közre működni ajánlkozik. — És megalkották a politikai élet láthatárán csak most felmerült közép párt előképeül az ugynevezett protestáns együletet; a mely mint ilyen tulajdonképen se nem reform. se nem ágost. sem nem unitár. sem nem róm. cath. sőt még csak nem is protestáns; a menyiben ez elnevezésének semmi alapja nincs.

A megalakult egyelet szóvivői, jobb ügühöz méltó lelkesedéssel kezdtek hozzá, hogy minél előbb minél több tagot toborzzanak. Fiókegyuleteket alakítottak; egyleti alaptőke szerezhetése céljából adakozást kértek, segélyt gyűjtöttek; a sajtó terén a „Prot. egyh. s isk. Lapban“ s az egyelet népszerűsítését előző „keresztyén családban“ a melynek már címe contradicál az egyelet inconfessionalis jellegének s protestáns nevének: igyekeztek az általok valami ujnak különösnek és üdvhozónak képzel, de határozottan a vallásos erkölcsi élet megújítása kifejezésén tul, teljesen és határozottan maig sem körvonalozott, s így csak is a beavatottak előtt ismert irányelveknek, eszmének, vagy nem tudom, hogy nevezem minek — kelendőseget biztosítani; majd előfizetést hirdettek protestáns theologiai könyvtárra, az előfizetőknek legelső sorban az unitarius Channing műveinek magyar fordítását ígervén. — Végül ugyancsak e hirhedt egyeletnek szóvivői, — minduntalan hangoztatván a köszöbön álló közép és felsőbb oktatás ügyének országosan leendő rendezésével szemben a prot. egyház kebelébeni egység szükségességét, holott pedig ez egységnek egyeletükkel ők ártottak legelőbb, a mult nyáron Budapesten tartott értekezletén az öt ref. egyház kerületnek, — egy az egész magyarországi ref. egyház felett álló egyházi főhatóságnak felállítását hozták javaslatba, s most, hogy centralizáló törekvésük általános viszhangra nem talált: gyanusitják, ultramontanizmussal vádolják az általuk felállittatni célzott konvent elleneit. — Nem gondolván meg, hogy az az egyelet, a melynek teremtője a népiskolai törvény hozatalakor jónak látta ignorálni a magyar protestáns egyháznak sok küzdelem után kivivott s békekötések által biztosított egyházi s iskolai önkormányzati jogait, a közép és felsőbb oktatásügynek rendezésénél, kevés vagy épen semmi garantiát nem nyujthat már a ref. egyháznak, közreműködésének hasznos, előnyös volta felől s ennél fogva az általa anyira lenézett, gunyolt orthodoxok bizodalma iránt igényt sem formálhat.

A midőn a protestáns egyeletnek s különösen az azt létre hozott B.

M. urnak eddig viselt dolgain végig tekintek: önkénytelenül is fel kell sóhajtanom a bujdosó honfival: hol állsz meg egykor, nem tudom. Nem, mert aki lejtőre jutott, az a lejtőn esés fizikai törvénye szerint, minél lejjebb száll, annál nagyobb sebességgel halad s annál kevésbé lehet kiszámítani megállapodásának pontját.

Ballagi ur et consortes fellépése, ha semmi tekintetben nem használt, kétségkívül sokat ártott a prot. egyház ügyének. — Ezt mutatja az, hogy a napi sajtó egyik legtekintélyesebb képviselője a „Hon“ illetőleg annak tanügyi rovatvezetője György A. ur, ki a tudomány, a népnevelés ügy s az egyház terén mindenben, mindenkinek fogadatlan tanácsadója szeret lenni s a ki előtt bármely ügyben s bár kinek eljárása, csak akkor talál némi elismerést, méltánylást, ha és a mikor az, az ő eszméjével valószínűleg összhangzik vagy legalább nem ellenkezik, — látva hogy a prot. egyház ügyét, maguk az azt védeni kötelesek is elhagyták már egy részben, a nevezett lap mult évi utolsóbb számaiban az egyház és állam kérdéséhez feliratu cikkeiben az állam és egyház közötti viszonyt az által mondja legbiztosabban megoldhatónak, elintézhetőnek ha „megfosztjuk az egyházat azon jogtól — mely szerint csak kizárólag az államé — hogy született tagjai legyenek és szabad egyletekké kell tenni őket.“ — Ebben kulminál Gy. A. urnak, említett két cikke, és miket ezután mond, az mind ennek folyománya. — Polemizálni nem akarok, ehez sem kedvem, sem gyakorlatom nincs: de Gy. A. urnak ama két cikkben közzétett javaslatára vonatkozólag ki kell jelentenem, hogy mig az, felette kétes világításban tünteti fel Gy. A. urnak a jogfolytonosság iránti tiszteletét: addig végelemzésben nem egyéb az, mint a mit az internationalisták tesznek, t. i. a vallástalanság proklamálása. — Mint az internationalisták minden téren: ugynevezett javaslatában Gy. A. ur is, egy toll vonással akar megsemmisíteni, minden multban gyökerező, a prot. egyháznak hazánkban létalapul szolgáló, a nemzet jogaival szabadságával, ezeknek soha nem hátrányára sőt előnyére együtt fejlődött, alaptörvényeinkben biztosított tényleges jogot, az egyház terén. A magyar protestáns egyházjog szempontjából olyan képtelen kívánat, illetőleg megoldási módozat ez, mint ha valaki azzal a bünös merényletnek tekinthető eszmével lépne elő a politika téren, hogy: „ne engedjük, miszerint az államnak született feje, uralkodója legyen, legyünk köztársaság; igaz, hogy ezt a jelenben uralkodó családdal kötött és tényleg fenálló szerződés nem engedi meg: de hát tekintsük ugy a dolgot, mintha ama szerződés nem volna; a kik szerződtek, azok tartsák meg; mi helyettünk joga senkinek nem volt szerződni, az idő, a korszellem azt parancsolják, hogy a multból tabula rasat csináljunk; lehet ő felsége ha megválasztatik és ha neki ugy tetszik köztársasági elnök, ha nem: akkor legyen és lesz helyette más.“

Mire vezetne ez ?

De miként mondám Gy. A. ur cikkében végelemzésben a vallástalanság proklamáltatik. — Mert azt mondja : „az államnak arra kell törekedni, hogy a vallást szabadítsa fel az egyház procrusteszi zsarnoksága alól“ továbbá : „nem szabad egyház a szabad államban, hanem gondolat, lelkiismereti szabadság testületi korlátok nélkül, ez a mi jelszavunk.“

Testületi korlátok nélkül kíván tehát Gy. A. ur lelkiismereti s gondolat szabadságot. — Testület pedig és így a Gy. A. ur által javaslatba hozott : szabad vallási társulat sem lehet és állhat fen szabályok, tehát korlátok nélkül. — Ez esetben pedig már nem maradna fen egyéb, mint arra nézve, a ki semmi korlátozást nem tűrhet, az, hogy semmiféle vallási társulatlak tagja ne legyen. — S így végre oda jutnánk, hogy ha bár nem csak elvben mint Gy. A. ur, de tényleg anabaptisták lennénk is : még sem lenne egyház, ha csak azok csoportját nem neveznők így, a kik előtt semmi szent, semmi tiszteletreméltó nincs. — Az egyházhoz nem tartozás, maga után vonná legelőbb a gyermekek vallásos irányu neveltetésének teljes elhanyagolását, ez pedig a vallástalanságot, s így az a tényező t. i a keresztyén vallás, mely különösen a reformatio óta, oly sok szép és nemes eszmének, elvnek, diadalra jutást eszközölt : jövőre teljesen elveszitené az államra, polgárainak vallásos erkölcsi irányu nevelése által, eddig gyakorolt jótékony befolyását.

Ezek után, megbocsátja nekem Gy. A. ur, ha emez állításának : „vallástalanságra a mai kötelezett egyházszervezet nevel“ — épen saját, alább tett eme nyilatkozatából itélem meg értékét : „a jövő század történetírója hirdetni fogja, hogy a XIX-dik század, a melyben fogamzott meg a nő emancipatio, a munka felszabadítása a töke alól, az általános népiskola s annyi más, a nagy többség javát célzó eszmény, hogy ez a század vallásosabb, sokkal vallásosabb volt, mint midőn a hit csak a tulvilágban kereste tárgyát“, mert úgy vélem, hogy a XIX. századról már most így nyilatkozni épen azért lehet, mert az egyház jelen szervezetében és nem a Gy. A. ur által javaslatba hozott, korcsolyázó, agarász vagy más eféle egylethez hasonló testületi szabályok szerint működött.

Különben az általam eddig mondottak dacára megvallom, hogy Gy. A. urral szemben majdnem hajlandó vagyok beismerni, miszerint az egyházra nézve nagyobb nyereség volna, ha nem született tagjai lennének. — A mennyiben Gy. A. ur is született s az egyház, mint édesanya tejével felnevelt gyermeke a ref. egyháznak, s bár ilyen : mégis indítatva érezé magát, szóban forgó javaslatában, annak lételét megtámadni.

Ha Gy. A. urat, a mint láttatni akarja, az állam és egyház ügye iránti jóakarát vezérelte cikkei irásában : ki kellett volna mutatnia,

hogy káros az államra, hátrányos az egyházra, ha ez utóbbinak, született tagjai vannak. — Sőt ha mindez, — saját nézete szerint legalább — ki van mutatva cikkeiben, még akkor sem lett volna szabad azt mondania a mit mond, hanem ezt: a tényleg létező egyházakat, különösen a nemzet fejlődésére oly nagy mérvű jótékony hatást gyakorolt protestans egyháznak jogait, mint a melyek nem új keletűek, de századosak: ignorálni sem nem szabad, sem nem lehet, mert az politikai bűn volna; hanem mondassék ki az, hogy annak, akinek valamely felekezethez tartozás lelkiismereti meggyőződésével ellenkezik, a mi eddig is szabad volt t. i. a felekezet kebeléből kilépés, ezután, minden korlátozás nélkül és úgy engedtesék meg, hogy a létező felekezetek közül egyikbe vagy másikba lépni ne legyen ismét köteles. — Így az az állítólagos hátrány, a mi abból származik az államra vagy egyházra, hogy ez utóbbinak született tagjai vannak: önmagától teljesen elenyésznek. — Ő azonban nem így beszél és ezért kérdéssé válik az állam-, különösen pedig az egyház ügye iránti jóakarata.

Kisajátíttatni s lerontatni engedni a régi, vészben, viharban biztos épületet csak azért, hogy más név alatt ujat, divatost nyerjünk, a mely talán kényelmet igen, de biztonságot nem ad; lemondani önként jogainkról azért, hogy hasonló joghoz mások igényt ne formálhassanak: nem mutat eszélyre. — Magunknak kárt tenni csak azért, hogy talán mások is károsodjanak: a lehető legszerencsétlenebb eljárás volna. — Ezt reményilem Gy. A. ur sem vonja, nem vonhatja kétségbe. — Miért lépett hát mégis világ elé javaslatával?!

A midőn ezen elgondolkozom: önkénytelenül is rokonsági kapcsolatot látok a Ballagi ur által alapított, ugynevezett „Protestans egylet“ és a Gy. A. ur által javaslatba hozott „Szabad vallási társulat“ között. — Hogy e rokonság valóban létezik, azt engedi gyanítani azon körülmény is, hogy bár a „Prot. egyh. s isk. Lap“-nak több száma jelent meg Gy. A. fent jelzett cikkeinek közzététele óta: arról mindenik mélyen hallgat. — Volenti non fit injuria!

A középtanodai törvényjavaslatból is, a Gy. A. ur eszméje fenyeget, a mennyiben a jogfolytonosság elvét ez is teljesen figyelmen kívül hagyván: a középiskolák nyithatása- és fenttarthatására, semmivel sem akar több jogot engedni a protestans felekezeteknek, mint a törvényhatóságoknak, községeknek avagy egyeseknek. — Hogy válik-e törvényt eme javaslat? nem tudom. — A szédelgés jelen korszakában sok olyant megértünk már, a melyeket megérni soha nem reméltünk. — S e pon- ton eszembe jut, a mit Kallós Lajos debreceni jogtanár mondott volt mint igazgató tanár, két theologiai tanár beigtatása alkalmával, hogy: „a tudomány, mely az állam boldogságát eszközölni akarván, az egyház

ellen támad, hasonló a hadsereghez, mely ellenségeitől üldöztetvén, saját szövetségeseit gyilkolja le.“

Édes hazám, szeretett egyházam dicső emlékü, porladozó ősei! . . . De nem! nem szólok hozzátok! Ne hogy szellemtök, — a ti gyakorta véres küzdelmek között létrehozott, nagybecsü műveitek iránti tiszteletlenségét látva a mai modern ivadéknak, — „ezt megutálni kénytelen legyen.“

Elöttem mindezek szomorító jelenségek a magyar protestans egyházra nézve a közel mult- s a jelen idő láthatárán. — Szomorítók azért, mert ezek miatt a fejlődés legfőbb feltételei az erők egyesítése s a békeség vannak veszélyeztetve. — A történelmi százados jogokért kellett küzdeni, az építés nagy munkáját, az arra hivatottak, mint hajdan a Nehemiás korabeli zsidók, felfegyverkezve s csak félkézzelel végezhetik, mert a másikkal védniök kell magukat azért, hogy a meglevő alapokon munkálhassák a haza és egyház javát. — De ezeken kívül, különösen szomorítólag hat reám az a körülmény, hogy bár számosan vannak, kevesek mégis az egyház jogainak őrei. — E folyóirat szerkesztőjén kívül csak néha-néha és csak itt-ott emeli fel egy-egy ör szavát; sokan hallják a küzdelem zaját, sokan hallják a magyar protestans Sion százados bástyáiról aláhangzani az ott éber figyelemmel vigyázó örnek veszélyt jelző örkiáltását; de az elhangzik gyakorta, mint pusztába kiáltó szó; hallják sokan, de nem értik; értik sokan, de hallani nem akarják. „Mély hallgatás uralkodik, a csend irtóztató!“ Az ellentábor legkisebb csatlósa ha egyebet nem tehet, elősorolja, hogy az ő egyháza mily áldozatkész, mily nagy költséggel mily szép templomot, paplakot, iskolákat stb. épített; s bár az illető, kisebb egyház lelkésze ez által közvetve magát dicséri; propria laus pedig sordet: de legalább jelenti, hogy ő is megvan, hogy él.

Én hiszem, hogy azon eszmék, azon irányelvek körül, a melyeket e folyóirat képvisel a magyar protestans és épen a ref. egyház lelkipásztorainak nagyobb, s szerintem jobb része csoportosul; szeretem hinni, sőt meg vagyok győződve, hogy aránylag is többen vannak ez oldalon az egyház ügyei iránti szeretetet tudományossággal párosított férfiak, mint a túlon. — A különbség azonban az: hogy mig amott a nagyobb rész csak látszani, nem valóban lenni akar: itt megfordítva lenni és nem látszani akarunk. — Ők fenhargon hirdetik még olyan cselekedeteiket is, melyek magukban véve szépek ugyan, de melyek nyilvánosságra hozatván, nem tudjuk, ha vajon a tetten vagy illető szerénytelenségén csudálkozzunk-e inkább, miután a kötelességek teljesítése absolut érdem nem lehet. — Itt pedig gyakorta, nem csak az egyes egyházak felvirágoztatása körül kifejtett tevékenység marad szerénység parancsolta hallgatásban: hanem sokan azon eszméiket is átallják nyilvánosságra

hozni, a melyek az egyház egyetemére üdvösek lehetnének. — Mindkét irány szélsőség s így mindkettő helytelen.

Qui tacet consentire videtur.

Ezt hiszik, e meggyőződésben vannak felőlünk a tulóldalon levők. — Ezért mondották több ízben már, hogy a „Figyelmező“ által elfoglalt álláspont, nem a protestáns lelkipásztorok nagy többségének: hanem csak egy néhány itt vagy amott befolyásos egyének az álláspontja, a kiktől való félelem befogva tartja azoknak száját is, a kik titkon az egyletesek felé gravitálnak. — Ily körülmények között elodázhatatlan szent kötelesség, felemelni szavunkat s egyházunk fenyegetett jogainak védelmére küzdelem terére lépnünk. — Hogy e szent kötelességnek megfelelhessünk, kísérjük folytonos éber figyelemmel az egyházunkat érdeklő jelenségeket. — És minthogy e folyóirat nem elég, — teremtsünk e mellé más közeget is, a mely által nyilatkozhatték a közvélemény; hívjuk életre, a debreceni ref. theologiai tanárkar két ifjabb tagja által szerkeszteni és megindítani célzott, de még eddig meg nem indíthatott „Prot. heti Közlöny“-t; s hogy ez lehető legyen, kérjük fel e folyóirat mélyen tisztelt szerkesztőjét, hogy az illetőkkel egyetértésben, intézzen, ama Közlöny támogatása érdekében, felhívó szózatot a protestáns papsághoz s nyisson egy rovatot e folyóiratban az előfizetésre, — egy vagy több évtartamra jelentkezők neveinek közzétételére. — Az lehetetlen, hogy e becses folyóirat mellett, szellemileg úgy, mint anyagilag fen ne tudnánk tartani egy elveinknek s elfoglalt álláspontunknak megfelelő heti közlőnyt!

Végül még egyet!

És ez az, hogy szép dolog s felemelő, édes érzettel tölti el a szívet, ha az egyes lelkipásztorok, illető gyülekezeteik körében, magasztos hivatásuknak legjobb tehetségeik szerint igyekeznek megfelelni; ha fáradhatatlan buzgalommal munkálkodnak a Krisztusi felséges elvek életre-hívása által az Isten országa terjesztésén: de ez szerintem nem meríti ki a magyar protestáns lelkipásztoroknak — különösen a mai liberalisnak nevezett s a multak emlékei iránt sok tekintetben tiszteletlen korban — hivatási körét, kötelességeit. — Minden egyes lelkipásztornak elevenen kell érdeklődnie az egyház egyeteme, annak jogai, szabadsága iránt. — Kiben ez az érdeklődés meg nincs, az, ha egyébként kifogás alá nem eshetik is, csak félig felel meg kötelességének. — Nem azért vagyunk, tehát ne is azért legyünk papok, hogy éljünk; hanem azért éljünk, hogy egyházunknak életerős fejlődését s ez által hazánk, nemzetünk jólétét, mindenkor hiven munkálván: a szó valódi, mély értelmében papok legyünk.

Mike-Pércsen, 1874. Jan. 19.

Nagy Lajos, sk.
ref. lelkipásztor.

Könyvismertetés.

A Pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben.

Irta Rác Károly, a bánfalvai ref. egyház predikátora. Szerző sajátja. Ára 1 frt. 50 kr. Sárospatak. 1874. 8 r. 259 l.

Kétszáz év előttré, a magyar protestáns egyház gyászos korszakára vezeti tekintetünket e könyv; megjelenése alkalom és időszerű; 200 év után gyújtja fel az emlékezet lobogó szövetnekét, megvilágítva a bukari börtön sápadt alakjait, a nápolyi gályarab magyar hittvallók márványszerű arcait; tanuskodva egyszerűs mind irodalmi emlékoszlop gyanánt, hogy a hálás kegyelet 200 év után is munkál, sugalat által vont egy ifju szerzöt, hogy a vértanuk mohosult sirjaira gyász koszorut kössön s a kiszenvedett egyházi és tanférfiuk neveit és tetteit felmutassa egy koszoruba füzve.

Ifju szerző a debreceni collegium növendéke volt, a könyvtár mellett is segédkezett, s alkalmá vala az ott található források megtekintésére; több év öltá gyűjtögette — mint Mauzoleumba — a drága emlékeket, melyekről találólag írta Simonides János, ki szerencsés volt a Nápolyba hurcoltatás alatt elmenekülni „lege et luge“ „olvassd és öltás gyászt.“ Igen illőnek találom, hogy éppen Debrecenből állt elő ifju lelkész 200 év után, átérező és másokkal is átéreztető a fogoly-lelkészek keserveit; azon Debrecenből, melynek lelkészi karát kérte volt Nápolyból a „Szent Januárius“ nevű gályáról 1675. okt. 5-kén kelt levelében Kocsi Csörgő Bálint pápai tanár (korább éppen debreceni tanuló), segély nyújtásra, mert Debrecen az erdélyi nemzeti fejedelemség véd szárnyai alatt meg lett kímélve 1674-ben azon pusztító csapásoktól, melyek az osztrák és jezsuita pála alatt görnyedező vidéken sujták a protestáns egyházat. Az emlékezés szözata hadd zendüljön hát meg innen is.

A könyv I. szakasza előadja a pozsonyi vértörvényszék keletkezését és tagjai névsorát 25 lapon; a II. szakasz a 25—200 lapig elősorolja az áldozatokat betürendben, elmondva 735 megidézett lelkész és tanítóról amit lehetett, némelyiknek egész életrajzát, másoknak nevét legalább, soknak azonban neve sincs ismerve. E szakasz képezi az egész emlék könyv lényegét, zömét, s többi szakaszokban a vértörvényszék eljárása, a börtönökben sanyargattatás, a gályarabság adatik elő; végül a megidézettek ártatlansága s a törvényszék igazolhatlansága bizonyítottatik be a 200—255 lapokon. Ajánlta a szerző ez emlék-művet korán elhunyt vallásos keblű nejének, ki két kisedével csaknem egyszerre eset a járvány áldozatául. Áldozatokról szól a könyv, s áldozatoknak ajánltaték!

A művek, mint történeti-irodalmi terméknek, szerintem fő fogya t k o z á s a, hogy csak az eredménnyel foglalkozik, azt pedig, hogy a páratlan, megdöbbenő és rettenetes okozat, mely örök szennyfoltja marad a magyar klérusnak, miként hozathatott színre, az okok láncolatát és körülményeket behatólag nem tárgyalja; az állami helyzetet hazai és európai viszonyok szempontjából okfejtőleg ki nem deríti; sőt a kezdetet, előjátékot, nyitányt, — a két első idézést is csak oda vetve érinti; pedig a politikai állapotok boncolása s európai látkörre állás nélkül tiszt-

tán meg nem érhető, talányszerű marad a főidézés is s ennek egész lefolyása. E hiány miatt parányi fejű és óriás testű, vagy rejtet forrásu folyamhoz hasonlít az egész mű. A szótárszerű szerkezet miatt meg tömredek ismétlés fordul elő; azt lehet mondani, minden áldozat leírásánál, hol rövidebben, hol hosszabban, eleitől végig vázoltatik a szomorú esemény drámája. Szigorúan véve nem történelem ez, hanem képtár, melyben részint bevégzett, részint félben maradt, részint elsem kezdett képek, vagy csak épen keretek vannak szemlélet elő tárva. Az idők fordulata és hatalma, a dolgok ereje, mely előidézte zord tényezők által a gyász évtizedet, majd megszüntette, ki mondatván végül országgyűlésileg a hatalmas „*liber in regnum reditus*“ szótatot parányi enyhítésül: érzékeltetve, kidomborítva benne nincs. Történetünk ezeréves élettörzsébe e gyász-ág mint lemetszet halt gaj vagy ágazat van fel fogva, szerves kapcsolat nélkül.

Egy meg nem nevezett szerzőtől eredt kéziratból a 11. és 12. lapon oly kemény kitételeket idéz, melyeket jelenkorban nem kellett volna felleveníteni, — én legalább mellőztem volna. A 138. lapon „*Les den*“ bizonyosan sajtó hiba Leusden helyett.

De vegyük a művet a mint van, s méltassuk érdemét. A kegyeletes érzés, buzgó fáradozás és gond, melyből a képcsoportozat egyes darabjai összegyűjtettek, teljes elismerésre méltó. A címnek elég van véve, az áldozatok egytől egyig, a lehetőség határa közt, kellőleg ismertetvük, irodalmi munkáik is elősorolvák. Új oldala a műnek a szótár szerkezet s ez megkönnyíté, fellelhetővé teszi az érdeklődők előtt a részletes értesülést s kedvező előnyt biztosít, egy szempontból legalább, minden ide vonatkozó művek felett jelen könyvek; még jobban emelte volna becsét, ha mindenik főbb és kiválóbb alaknál a különleges kutföket is megnevezte volna. A nyelvezet jó, tiszta; a művet átlengő szellem melegen valóságos. Végre önállólag megjelenése miatt épen nem felesleges, sőt a „közsziklán épült ház ostroma“ mellett is, szükségét pótol, kivált ha még egy újabb kiadásban függelék gyanánt legalább, idő és naprendi sorozatban feltüntetendi az esemény és történet haladó mozzanatait, *E r k ö l c s i é r t é k e* marad e könyvnek az, hogy aki e nagy Jeremiádon buzgón áthatol, megtanulandja őseit és multját, egyházát, az evangyeliomot, a magyar prot. Siont tisztelni, becsülni, szeretni, azért lelkesülni, — e hatásra pedig igen nagy szükség van kivált az érzék haladó és természet feletti eszmék iránt kevésbbé fogékony, s az egyházat semmiszni (nihilizálni) törekvő korszakban. — Bár olvasnák tehát minél többen ifjaink közül! bár néptanodáink könyvtárai számára megszereznék ezt az egyházak! — Előkészíthetné ennek olvasása és megéreztetné a kebelben azon elhatározást: vajha 1876. február 11-két, mely napon a gályarabok a kinok bárkájából kiszabadultak s a dicső Ruyter hollandi tengernagy üdvözlése mellett zsoltár éneklés közben léptek át a szabadság nemes hajójára, — mint az igazság diadalának emlék napját Isten dicsőségére megülnék öröm napul protestáns gyülekezeteink! S azon derék sárospataki atyafiak, kik 1859-ben világra bocsátották Sélyei és Harsányi arcképét, a mostani kedvezőbb sajtó viszonyok mellett, még egyszer kiadnák az összes jegyzetekkel kísérve ama dicső hitvallók arcképét, hogy az újabb nemzedék is megszerezhetné magának!

Ezzel bucsut veszek a jó szándéku ifju szerzőtől. Azon temető-

kert, melynek könyfakasztó mohos feliratait kegyeletesen ujjalag felmutatta, alakuljon át. Ezekiel nagyszerű látványa szerint, feltámadási mezővé, támadjon a barnult csontok közt zugás s a nagy hit hősök nyomába keljenek hozzájuk hasonló jeles és szilárd utódok!

Debrecen, 1874. Márc. 5.

Balogh Ferenc.

Der alte und der neue Glaube, oder Christenthum und Naturalismus. An Strauss und den zürcherschen Reformern geprüft von U. Stutz, Sekundarlehrer und Docent der Geologie am eidgen. Polytechnikum. Zürich, bei Franz, Hanke 1874. 308 S.

A fent nevezett szerző szorgalmas és ügyes tollából az apologetikai irodalom terén, már több jeles mű jelent meg, melyek őt mindnyájan mint a természettudomány alapos ismerőjét és az evangéliumi igazság buzgó és lelkes harcosát tüntetik fel. Az előttünk fekvő müben, különféle előadások vannak, melyeket szerző az elmúlt évfolyama alatt Zürichben Strauss legutólsó művének felvilágosítása, család s alaptalan állításainak bebizonyítása érdekében tartott. Azonban szerző nem áll meg egyenesen Straussnál, hanem feladata oda megy ki: megmutatni, hogy mily szorossan összefügg a reformerek egész tana, a Strauss által harsány hangon hirdetett naturalizmussal.

Miután szerző első előadásában Strauss elődjeire rövid pillantást vetett és a mellett különösen Schleiermachert és Hegelt kritikailag megvilágítá, második előadásában Strauss első művével t. i. a Jézus élete leírásával foglalkozik.

A harmadik előadás tökéletes világot vett Strauss hittanárra s ugyancsak ezzel összefüggésben alaposan kimutatja, hogy miben áll a mai reformerek dogmatikája. Midőn szerző egyrésztől ügyesen tárja fel előttünk Strauss iratai fő tartalmát más részről ismerteti őt velünk, az ő egész életén át, lépésről lépésre követve, mignem végre oda jutott, hol jelenleg Strausst legutólsó munkája élénk állítja. Egyszersmind történelmi rajzolja azt az időt, midőn Strauss egyideig Zürich kantonban a politikai-vallásos mozgalmakban, a legfőbb szerepet játszá.

A negyedik előadás, különösen korunk theologiai irányzatára találólag mutat következő címmel: „ein Christenthum Jenachdem.“ Ugyan ez kimutatja a különbséget a mely Strauss naturalismusa és a reformerek tana közt létezik. E pedig abban áll, hogy bár mind kettő egy hus és vérből ered; de míg Straussnak volt bátorsága kimondani; „mi már nem vagyunk többé keresztyének“; addig a reformerek üres frázisaikkal a keresztyénség látszatát — elég jogtalanul — még mindég mutogatni akarják. Az ő keresztyénségök igazán „Jenachdem“ azaz aszerint, amint . . . ! Strauss a dogmatikát halálra kintá; Feuerbach aztán illendően megnyuzá; Biedermann zürichi theologiai tanár pedig a lenyuzott bőrt üres frázisokkal kitömő és csinált magának belőle egy muzeumot.“

Az ötödik előadás leginkább Strauss utolsó munkájával foglalkozik.

A mű két szempontból bir különös beccsel. Egyfelől bő felvilágosítást ad azon férfu felett, ki mint a reformerek lelki atyja, pályáját az új hégeli pantheismussal oly büszkén nyitá meg, s a darvini naturalismus mocsárába sülvedve, oly nyomorultan zárá be. Más felől pedig alaposan kimutatja a positiv keresztyénséget s annak felséges voltát, az üres és szédelgő negativismus ellenében.

A midőn így a mű, egy szerencsés közepet foglal el, a tisztán tudományos és egy csupán épületes közt; egész jó lelkiismerettel ajánlhatjuk azt mind azoknak, kik a vallásos kérdések iránt — melyek jelenleg a ref. egyházat annyira mozgásba hozták — érdeklél viselhetnek.

—á—e—

Könyvészet.

Keresztyén egyháztörténelem. Második korszak. Az egyház császároktól függésének kora Nagy Konstantintól Hildebrandig. 313—1046. Kr. u. Irta Balogh Ferencz hittanszaki tanár a debreceni collegiumban. II. Füzet. Debrecen. Ifju Csáthy K. 8 r 113 —238 l. Ára 80 kr.

Egyházi beszédek. Irta Szilády János bajai ref. lelkész. Első füzet. Kecskemét. Szerző tulajdona. 8 r. 190 l. Ára 1 frt. 60.

Losonczi Bátor Bánffy János képe fölmutatva egy halotti beszédben, melyet Beresztelkén, 1873. dec. 11. A gyászra vaial fölött elmondott Száz Domokos kolozsvári ev. ref. pap. Kolozsvár 1874. Az elhunytnek arcképével s életrajzára vonatkozó adatokkal. Nagy 8 r. 18 l. Az egész bevétel a beresztelki ev. ref. népiskola javára fordittatik.

Arab gyöngyök. Az arab nyelvből fordította Kámory Sámuel tanár. Budapest. Tettey Nándor bizom. 1874. Kis 8 r. 8 és 117 l. Ára 1 frt.

Arab gyémántok. Az arab nyelvből fordította Kámory Sámuel tanár. Budapest. Tettey Nándor bizom. 1874. Kis 8 r. 4 és 122 l. Ára 1 frt.

A fegyházi lelkész erkölcsi beszédei és imádságai rabok számára. Irta Pap István vámosi ref. lelkész, átdolgozta Szikszay Gyula szebényi r. kath. s. lelkész. Kiadta Réső Ensel Sándor. Budapest. 1874. Zilahy S. bizom. 16 r. 44 l.

Thót Ferencz debreceni főiskolai bölcsész tanár ur előfizetést hirdet bölcsészettörténelmi munkájának második részére, mely a középkori bölcsészettörténelmet tárgyazza. A mű ápril elején meg fog jelenni s 11 nyomot ivre terjed. Előfizetési ára 1 frt, amely ápril 18-ig a pénzél együtt szerzőhöz küldendő: Péterfia utca 348 sz.

Az elsorolt műveket őszintén ajánljuk a tisztelt közönség figyelmébe és pártfogásába.